

Efendi, nevrüz münasebetiyle Paris dışındaki korulukların birinde haremiyle birlikte bir halvet düzenlemiş, o zamana kadar böyle bir tantana görmemiş olan başşehir halkı saatlerce bunu uzaktan takip etmiştir.

Mevsimin elverişli olduğu zamanlarda saray bahçelerinin dışındaki mesire yerlerine arabalarla beylik geziler tertip edilirdi. Osmanlı toplumunda araba belirli kurallar çerçevesinde özellikle hareme mensup kadınlar için kullanılırdı; padişah da dahil erkeklerin arabaya binmesi âdet değildi. XIX. yüzyılda Abdülmecid zamanında harem kadınlarının araba ile şehirde gezmesi yaygınlaşmıştır. Bu yüzden padişahın emriyle Serasker Rıza Paşa'nın saray arabalarını zincirle birbirine bağlatmış olduğu rivayet edilir. Bu tür geziler harem halkını çok sevindirir, geziye katılan sultanların arkasından ustalar, kalfalar ve câriyeler arabalarına binecek yola çıkarlardı; kafilenin önünde ve arabaların yanlarında hadım ağaları bulunurdu. Gidilecek mesire yerine önceden gerekli malzeme gönderilir, kafilâ bütün hazırlık tamamlandıktan sonra hareket ederdi. Meselâ 1798'de Sâdâbâd'a eğlenceye gidilmeden önce Mehterhâne'den bir mükemmel oba, üç takım çerge, elli adet karışık halvet-i hümayun sokağı, çadırları döşemek için kırk yedi yastık, otuz dokuz minder, yirmi beş perde, on bir "oda ve murakka" gönderilmişti. Çadırları birbirine bağlayan halvet sokakları hanımların rahatça gezinti yapabilmeleri içindi. Haremde bayramlarda, kandil gecelerinde ve nevrüzde bayramlaşmalar, merasimler ve şenlikler yapılırdı; ramazanın on beşinde hırka-i saâdetin ziyareti de önemli idi. Ayrıca çeşitli eğlencelerin düzenlendiği, oyunların oynandığı, bunun için dışarıdan tanınmış oyuncuların çağrıldığı bilinmekte, son devir hâtırat ve kaynaklarında bunlarla ilgili epeyce bilgi bulunmaktadır. XIX. yüzyılda sultanların kendi saraylarında da bu nevi eğlence ve oyunlara yer verilirdi. Ancak çok neşeli düğün ve şenliklerin yanında hüznü, sıkıntılı zamanlar da olurdu. Padişahların ölümü, özellikle öldürülmeleri, hal'edilmeleri harem halkını günlerce yasa boğardı. 1648'de Vâlide Kösem Sultan'ın da yer aldığı bir tertiple Sultan İbrâhim'in ve daha sonra sevilen padişah III. Selim'in 1808'de öldürülmesi uzun süre unutulmamıştı.

Haremde mûsiki, daha önceki Türk devletlerinin, özellikle Selçuklular'ın saray haremelerindeki geleneğin bir devamı

olarak başlangıçtan beri önemli bir yer tutmuştur. Sesi güzel, kabiliyetli câriyelere devrin tanınmış üstatları ders verir, ayrıca sarayda câriyelerden meydana gelen bir sâzende ve hânende heyeti bulunurdu. Sâzendeler genellikle kalfalık rütbesine kadar yükselirdi. Çeşitli kayıtlardan bilhassa XVI. yüzyılda bu konuya önem verildiği anlaşılmaktadır. Sarayda ud, kanun, kopuz, kemençe, ney, tambur, def gibi aletlerin çalındığı bilinmektedir (TSMA, nr. D 7843; Uluçay, *Harem II*, s. 152). Haremde dersler meşkhâne verilir, bazan da câriyeler tanınmış bestekârların evine gönderilirdi. Bu arada meşk sırasında câriyelerle hoca arasında duygusal ilişkilerin yaşandığı olur ve çok defa câriye çerağ edilerek hocası ile evlendirilirdi. XIX. yüzyılda Batılılaşma ile birlikte sarayda mandolin ve özellikle piyano çalma moda haline gelmiş, sultanlar, şehzadeler, hatta kadınefendiler piyano dersleri almaya başlamışlardır. Aynı dönemde geleneksel mehterhâne de yerini bandoya bırakmıştır.

Yerli ve yabancı müellifler tarafından hakkında çok şey söylenmiş ve yazılmış olan Osmanlı haremının altı yüzyılı kapsayan bir dönemde İslâm-Türk geleneğine uygun bir müessese olarak varlığını sürdürdüğü bir gerçektir. Harem ayrıca Enderun gibi uygulamalı bir mektep oluşturmuş ve başlıca bilgi, görgü, usul, erkân, düzgün konuşma, güzel iş yapabilme esasları çerçevesinde çok disiplinli bir eğitim vermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 422, 487; TSMA, nr. D 7843, nr. D 8075; Selânikî, *Târîh* (İpşirli), bk. İndeks; Rycout, s. 37; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, 62-86; N. Penzer, *The Harem*, Philadelphia 1937; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 158-166; M. Çağatay Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İyüzü*, İstanbul 1959; a.mlf., *Harem II*, Ankara 1971; a.mlf., *Padişahların Kadınları*, tür.yer.; Sedat Hakkı Eldem - Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı*, Ankara, ts., s. 53 vd.; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960, tür.yer.; Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 1964, tür.yer.; Şadiye Osmanoğlu, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, İstanbul 1966, tür.yer.; L. Peirce, *The Imperial Harem*, Oxford 1993; a.e.: *Harem-i Hümayun* (trc. Ayşe Berktaş), İstanbul 1996; Ahmed Akgündüz, *İslâm Hukukunda Kölelik-Cariyelik Müessesesi ve Osmanlı'da Harem*, İstanbul 1995; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı-Hümayunu", *TOEM*, I-II/5-12 (1329), tür.yer.; Leyla Saz, "Saray ve Harem Hatıraları", *Yeni Tarih Dergisi*, II, İstanbul 1958; S. Skilliter, "Three Letters from the Ottoman 'Sultana' Safiye to Queen Elizabeth I", *Oriental Studies III, Documents from Islamic Chanceries*, Oxford 1965, s. 119-157; J. Deny, "Valide Sultan", *İA*, XIII, 178-187.

MEHMET İPŞİRLİ

Türk-İslâm Mimarisinde Harem. Tarih boyunca, gerek halkın evlerinde gerekse idareci sınıfın saraylarında erkeklerin yaşadığı veya yönetim işlerini yürüttüğü bölümle (selâmlık) ailenin yaşadığı bölüm (harem) birbirinden ayrılmıştı. Bu ayırımı Eskiçağ'dan itibaren bütün kültürlerde, toplumların hayat tarzlarına uygun olarak rastlanır.

İslâm ve Türk dünyasında harem mimarisinin Osmanlılar'dan önceki gelişimi günümüze intikal etmiş birkaç saray örneğiyle takip edilebilmektedir. Emevîler'in Müşettâ (VIII. yüzyıl) ve Abbâsîler'in Uhaydir (IX. yüzyıl) saraylarında hânedan mensuplarına harem olarak, tören avlusunun ana eksenindeki taht eyvanının (divan-hâne) arkasına sıralanmış "beyt" adlı birimlerin meydana getirdiği bölümün ayrıldığı görülür. Emevî halifelerinin çöl kısırları oldukları bilinen Kusayru Amre ve Hırbetü'l-Mefcer gibi özel yapılarda da figüratif süslemelerle desteklenmiş geniş hamam bölümlerinin bulunması bu yapıların dinlenme ve eğlenme mekânları olduğunu göstermektedir; ancak bunlar, ilk dönem Arap saraylarındaki harem yaşıntısının niteliğini açıklamaktan uzaktır. Müslüman Arap saraylarındaki harem mekânlarının diğer bir örneği de XIII-XIV. yüzyıllarda aşamalı biçimde geliştirilen Elhamra Sarayı'nda bulunmaktadır. Özellikle hamam bölümünün dik-kati çektiği harem yapıları bahçelerle birbirine bağlanmıştır (bk. ELHAMRA SARAYI).

Türkler'in İslâm dinini kabul ettikleri dönemde kurdukları Gazneliler'e ait Leşker-i Bâzâr saraylar kompleksinin (XI. yüzyıl) büyük sarayı önemli bir harem örneğine sahiptir. Dikdörtgen plan veren sarayın iç teşkilâtlanması, dört eyvanlı-avlulu bir selâmlık ve yönetim bölümü ile taht eyvanının her iki yanında yer alan harem yapılarından oluşur. Taht eyvanındaki iç duvar çemberinden geçişlerle ulaşılan harem mekânları, yine dört eyvanlı-avlulu küçük birer kapalı birim meydana getirmiştir. Bu sarayda Horasan yöresinin eyvanlı-avlulu (iç sofalı) ev şemasını görmek mümkündür. Kapalı ev planında merkezî bir iç sofaya açılan bu tür, ileride Türk konut mimarisini dış sofalı evleriyle birlikte ortaya çıkaran ana plan şeması olacaktır.

Kaynaklardan Büyük Selçuklular'ın birçok sarayının varlığı öğrenildiği halde bunların günümüze ulaşmış örneklerine rastlanmamaktadır. Bu yapıların da geniş bahçeler içinde bağımsız köşklere

meydana gelen veya eyvanlı-avlulu yapıları içeren saray kompleksleri olduğu düşünülür.

Anadolu Selçukluları. Türk-İslâm şehrinin ortasındaki muhkem bölümde (iç kale) yer alan ve yönetim merkezi-ulucami bütünlüğü gösteren sarayların bir parçasını harem bölümünün meydana getirdiği şüphesizdir. Bu tür sarayların Anadolu'daki en önemli örneği, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başşehri Konya'daki Alâeddin tepesinde bulunmaktaydı. XII-XIII. yüzyıllarda şekillenen saray II. Kılıcarşan Köşkü kalıntısıyla günümüze ulaşmıştır (bk. ALÂEDDİN KÖŞKÜ). Bu sarayın camisi olan Alâeddin Camii'nin boyutları ve zengin süslemeleriyle höyüğün kapladığı alanın ölçüleri, komplekste söz konusu mekânlarla denge sağlayan bir harem yapılaşmasına gidildiğini gösterir. Bu tepenin üstünde Bizans döneminden kalan Amphiglokiot kilisesinin saray haremindeki hristiyan asıllı câriye ve gözdelelerin ibadetlerine tahsis edilmiş olduğu iddia edilir.

Türk saraylarının ikinci tipini şehir dışındaki ordugâh veya sayfiye sarayları teşkil eder. Su kıyısında bulunan ve daha sonra Osmanlı İstanbul'unda sahilsaray mimarisini meydana getirecek olan bu türün Anadolu Selçukluları'nda görülen örneği, Alâeddin Keykubad'ın 1236'da Beyşehir gölü kıyısına yaptırdığı Kubâdâbâd Sarayı'dır. Bu serbest yerleşimli yazlık sarayda harem dairesi, büyük saray bölümünün ana eyvanının yanlarında birkaç oda halinde teşhis edilmiştir. Bu plandaki bir haremın Selçuklu hânedanı harem mensuplarının tamamını barındırmayacağı bellidir ve çinilerinde görülen çeşitli insan ve hayvan figürlemesi, bu sarayın sadece yazlıkta eğlenceli bir harem hayatı yaşamak için yapıldığını düşündürmektedir. Alanya İçkalesi'ndeki fresk süslemeli kule, sarnıç ve koğuş türü yapılarla hamamdan oluşan ikametgâh planlaması ve Alara Kalesi'ndeki figüratif bezemeli bir hamamı bulunan kasır, Alâeddin Keykubad'ın fetihlerle, gezilerle, av partileriyle ve imar faaliyetleriyle biçimlenen yaşantısının haremî çağrıştıran yönünü, destekler mahiyettedir.

Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi. Beylikler döneminde irili ufaklı hânedanların saraylarında harem mekânlarının bulunduğu bilinmekteyse de bunlardan günümüze herhangi bir örnek ulaşmamıştır. Bunun sebebi, kuvvetli ve istikrarlı bir devlet yapısı gerektiren saray teşekkülünün dikkat çekici bir niteliğe kavu-

şamamış olmasıdır. Bu dönem saraylarının ahşap malzemeyle yapılmış birer büyük konut görüntüsü taşıdığı sanılmaktadır; yakınlarında yer alan ve bir sarayın varlığına işaret eden maksûreli camilerin tek başlarına ayakta kalabilmeleri bunu gösterir. Bu dönemde hızla gelişen Osmanlılar'ın devletleşme sürecinde dahi kurumlaşmış bir yönetim ve saray yaşantısı görülmemektedir.

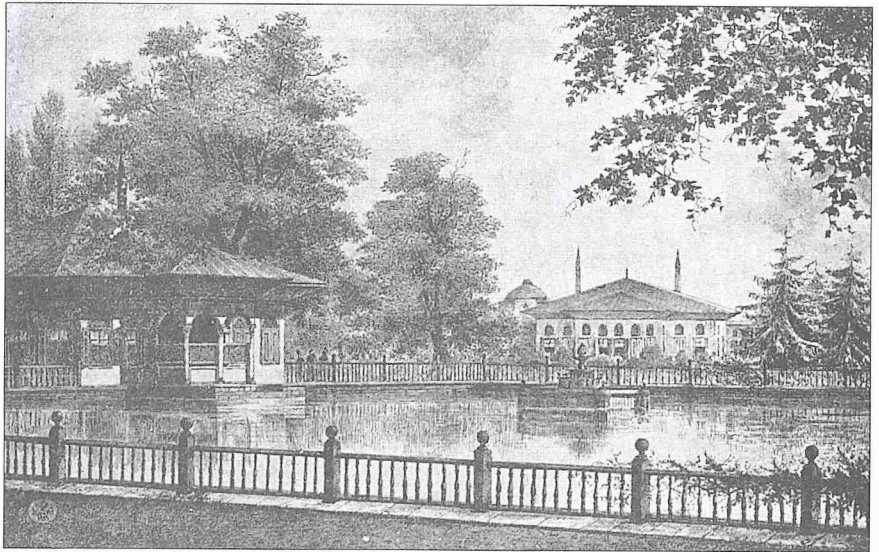
Sarayların yönetim (selâmlık), enderun-harem-i hümayun ve bîrundan (dış hizmetler) oluşan bölümlenmesi, güçlü kaynaklara sahip merkezî bir yönetim yapısına, kanunlarla açıklanmış devlet hukukuna ve imparatorluk ölçeğindeki hükümlerlik alanına ihtiyaç gösterir. Erken Osmanlı döneminin Bursa, Manisa ve Edirne saraylarının hiyerarşik mekân dağılımı hakkında fikir yürütmek zordur. Ancak şehzadelerin Anadolu sancaklarına sancak beyi olarak tayin edilmelerinin XVII. yüzyıl başlarına kadar sürmesi Bursa, Manisa, Amasya, Konya gibi şehirlerdeki saraylarda birer harem dairesi bulunmasını gerektirir.

Sarây-ı Cedîd adıyla bilinen ve XIX. yüzyıl sonlarında tamamen harap olan Edirne Sarayı, kurumlaşmış Osmanlı imparatorluk sarayları hakkında bir fikir vermektedir. Osmanlı devlet mekanizmasının Fâtiḥ Kanunnâmesi ile şekillendiği dönemin öncesinde yapımına başlanan (XV. yüzyıl ortası) bu saray, Tunca nehri kıyısında sı-

nırlanmamış bir alan üzerine yerleştirilen yapılardan ve avlulardan meydana gelir. Sarayın ilk dönemlerinden kalan Bîrun ve Enderun yapılarının sıralanması Topkapı Sarayı'nın teşkilâtlanmasını hatırlatır da bu sarayın harem planlaması büyük ölçüde XVII. yüzyılda yapılan yeni düzeniyle bilinmektedir. Osmanlı saray haremî şemasını veren Edirne Sarayı'nın haremî, Topkapı Sarayı'ndaki gibi Enderun Avlusu ile Alay-Divan Meydanı'ndan oluşan selâmlık bölümünün yanında geniş bir alanı doldurur.

Cümle kapısının gerisinde bulunan Harem Ağaları daireleri ve Baltacılar Ocağı haremın giriş ve hizmet yapılarıdır. Ardından diğer mekânlar Vâlide Sultan Taşlığı çevresinde hiyerarşik düzenle sıralanır. Bunlar, haremın Enderun Avlusu'na bitişen kenarında koğuş düzeninde yer alan Kadın Efendiler Dairesi ve bu yapıya bağlanan IV. Mehmed Dairesi, II. Sultan Ahmed Dairesi (sultan has odası), Hünkâr Sofası ve Hamamı, Vâlide Sultan Dairesi, Cârîyeler Dairesi ile Hastalar Sofası'dır. Bu kanadı oluşturan yapıların teşekkülü Topkapı Sarayı Haremî'nin XVI. yüzyıl sonlarındaki kurumlaşmasının bir tekrarı gibi görünmektedir. Haremın bütünlüğü, Hatice Turhan Vâlide Sultan'ın has bahçeye yaptırdığı Şehvâr Havuzu ve köşklardan meydana gelen harem bahçesiyle genişletilmiştir. Bu düzenleme, Topkapı Sarayı'nda harem ve Has Oda arasındaki

Edirne Sarayı'nın Harem kısmında, Şahvâr havuzunun kenarındaki kasırların XX. yüzyıl başında Rifat Osman tarafından yapılan resmi (*Edirne Sarayı*, rs. 41)

Sofa-i Hümâyün alanının tekrarıdır. Edirne Sarayı harem dairesinin Topkapı Sarayı harem dairesine benzemesi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında IV. Mehmed ve annesi Hatice Turhan Sultan liderliğinde saray teşkilâtının uzun süre Edirne'de kalmasıyla ilgilidir.

İlk dönemlerin Osmanlı saray haremeleri hakkında kesin bilgilere ulaşılamamasının bir sebebi de ilk Osmanlı sultanlarının haremelerini, câriyelerin yanı sıra komşu hükümdarların prensesleriyle kurmalarıdır. Osmanlı yönetiminden fedakârlık bekleyen bu prensesler, Osmanlı saray haremünün hukukî bütünlüğünü ve merkezî kurumlaşmasını engellemişlerdir. İlk hükümdarların bu tip siyasî nikâhlanma şartları ve törenleri hakkındaki bilgiler, bu kadınların, sultanların mutlak otoritesindeki bir harem kavramına uygun olmadıklarını göstermektedir.

İstanbul ve Osmanlı Sarayı. Osmanlılar'ın 1453'te Bizans İmparatorluğu'nun başşehirini fethettikleri Fâtih Sultan Mehmed dönemi, devlet teşkilâtlanmasının da büyük ölçüde tamamlandığı bir dönemdir. "Fâtih Kanunnâmesi" adıyla bilinen düzenlemeye göre kapıkulu sistemi

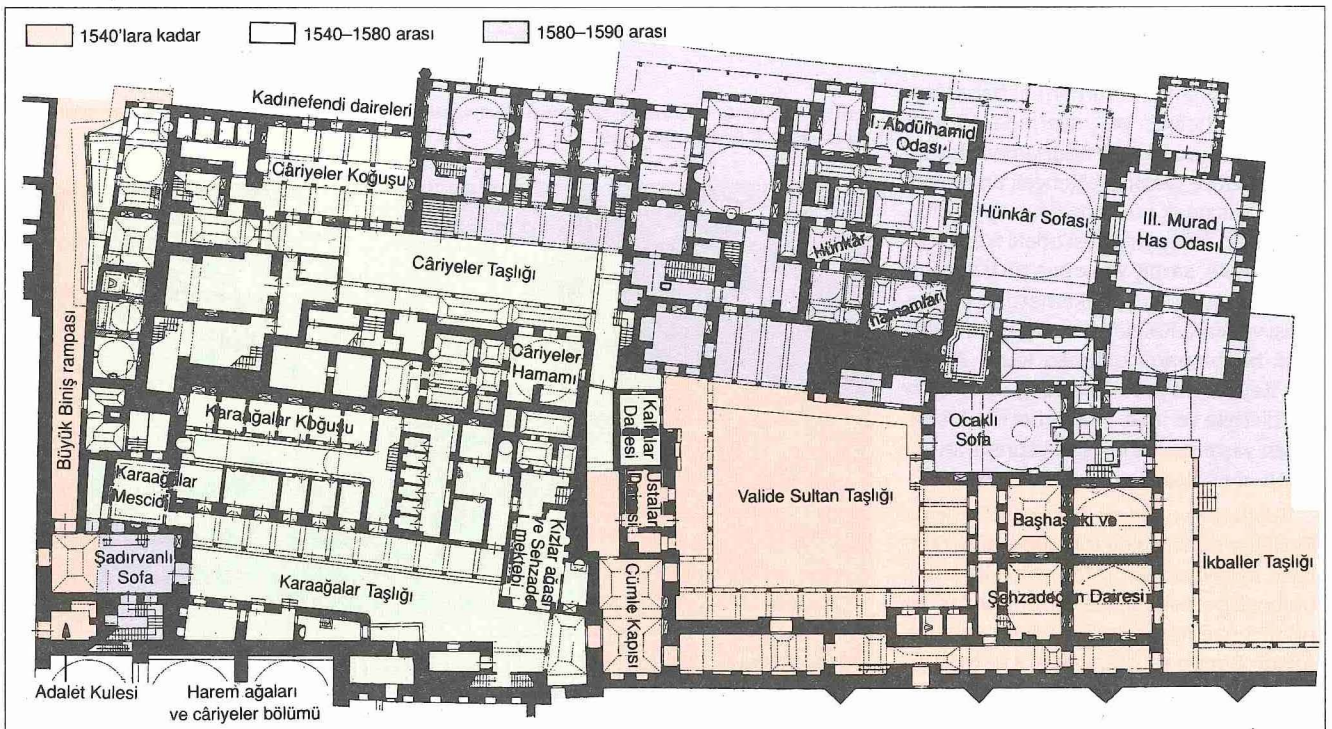
devlet kurumunu oluşturan esas unsurlardan biridir. Kapıkulu teşkilâtlanması ile Osmanlı sultanının iradesi mutlakiyet kazanmıştır. Buna göre devşirme gençler arasından seçilen bir bölüm, saraya bağlı Enderun'da eğitilerek devlet yönetimine katılmaktadır. Osmanlı yönetim mekanizmasını ve saray düzenini teşkil edecek kadroları yetiştiren Enderun teşkilâtı en seçkin örneğini, Topkapı Sarayı'nda Harem-i Hümâyün adıyla da geçen Enderûn-ı Hümâyün bölümüyle verir. Bu dönemde harem kelimesinin, sadece sultanın ailesini ve özel yaşantısını tanımlamak amacının dışında bütün saray için kullanılması Osmanlı sarayının protokol kurallarına bağlı, kutsiyet kazanmış bir kurum olmaya başladığını gösterir.

Osmanlı sarayı harem teşkilâtında gayri müslim kadınların devşirilerek câriye adıyla istihdam edilmesi, Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin geliştiğini gayet açık biçimde ortaya koyar. Bu düzenlemeden sonradır ki sultanların buyruğunda harem ağaları, dârüssaâde ağası (kızlar ağası), câriyeler, kalfalar, ustalar, haznedarlar, ikballer, kadinefendiler, vâlide sultanla şehzadeler ve hanım sultanlardan olu-

şan harem halkının yaşadığı dairelerin gelişimi ve kimlikleri anlaşılmıştır.

Enderun'da saraya bağlı olarak yetişen kapıkulu ağaları ve saray hareminden çıkarılan câriyelerin evlendirilip devlet hizmetinde görevlendirilmesi Osmanlı merkezîyetçiliğinin boyutlarını gösterir. Devlete, sarayda eğitilen ve evlendirilen kapıkullarından oluşan bir kadro oluşturma fikri, bir aile müessesesi olan harem Osmanlı devlet sisteminde kurumlaşması demektir. Haremin İslâm toplumu ve mimarisindeki gelişimi bu bakımdan Osmanlılar'da farklı olmuştur. Osmanlı sarayı için harem, sadece dinî ve sosyal bir kurum değil merkezîyetçiliği sarayda sonuçlandıran, Osmanlı saray ve hânedanını Enderun-harem halkıyla bütünleştirerek devleti yönetecek kadroyu oluşturan siyasî bir kurumdur. Osmanlı Devleti çok uluslu ve geniş yüzeyli bir imparatorluk oldukça devlet reisinin evi saray ve o evin özel düzeni harem, kamu düzenine kadro yetiştirmeyi üzerine almıştır. Saraya ve hânedana Enderun ve harem kadrosuyla bağlanan üst düzey kamu yönetiminden itaat ve hizmet beklenirken liyakat ve rekabet şartlarının geçerli oldu-

Topkapı Sarayı'nda Harem kurumlaşmasını dairelere göre kronolojik olarak gösteren plan

ğu bu ortamda saray, sisteme belirgin bir serbestlik ve mesafe ile katılıyordu. Klasik Osmanlı döneminde Harem-i Hümayun adıyla bilinen saraydaki Enderun ve harem teşkilâtı, bu sebeple bütünlük gösterir ve devletin vazgeçilmez bir kurumu olarak resmîyet kazanır (Peirce, tür.yer.). Harem düzeni ve mimarisinin Osmanlı tarih ve sanatındaki yeri, dünyanın diğer saraylarında Osmanlılar'daki kadar hacimli değildir. Harem kurumlaşmasının bu genişlikte ele alınışının ilk örneği olan Eski Saray, sisteme eğitilmiş cârîye yetiştiren teşkilâtı olarak sürekli Topkapı Sarayı ile birlikte çalıştı.

Osmanlılar'ın İstanbul'da ilk kurdukları saray, Beyazıt ve Süleymaniye semtlerinin bir bölümünü kapsayan Eski Saray'dır (Sarây-ı Atîk). Düz bir surla çevrelenen sarayda, bahçeler içine yerleştirilmiş köşkler ve daireler geniş bir harem ve selâmlık bölümü oluşturuyordu. Şehrin ortasında serbest, mesafeli ve güvenli bir saray yaşantısına uymayan konumuyla bu saray, daha Fâtih Sultan Mehmed döneminde selâmlık işlevini yitirmişti. Ancak XVI. yüzyıl sonlarına kadar Eski Saray'ın padişahların harem halkını barındıran bir yapı olduğu bilinir. Önceleri Topkapı Sarayı'nı bir yönetim ve selâmlık sarayı gibi kullanan sultanlar Eski Saray'a sık sık gitmişler veya bu saraydan Topkapı Sarayı'na haremelerini çağırmışlardır (Menavino, s. 135-136; Angiolello, *Inedite manoscritto*, s. 33; a.m.f., *Historia turchesca*, s. 128). Padişahların İstanbul'dan çıkmadığı XVI. yüzyıl sonlarından itibaren vâlide sultanlar yönetimindeki harem halkının Topkapı Sarayı'na taşınmasıyla da Eski Saray bir harem sarayı olma özelliğini sürdürmüştür. Önceki padişahların harem halkı bu sarayda yaşamış, ölen veya tahttan indirilen sultanların harem halkının da Topkapı Sarayı'ndan tekrar Eski Saray'a dönmesi gelenek halini almıştır. Bu sebeple oğlu tahta çıkan bir vâlide sultanın "vâlide alayı" denilen bir törenle Topkapı Sarayı'na nakli, o padişahın haremünün de âdeta resmen tescil edilmesi anlamına gelmiştir. Büyük yangınlar ve yenilemelerle süreklilik kazanan Eski Saray teşkilâtı II. Mahmud'un ıslahatıyla işlevini yitirdiğinden lağvedilmiştir.

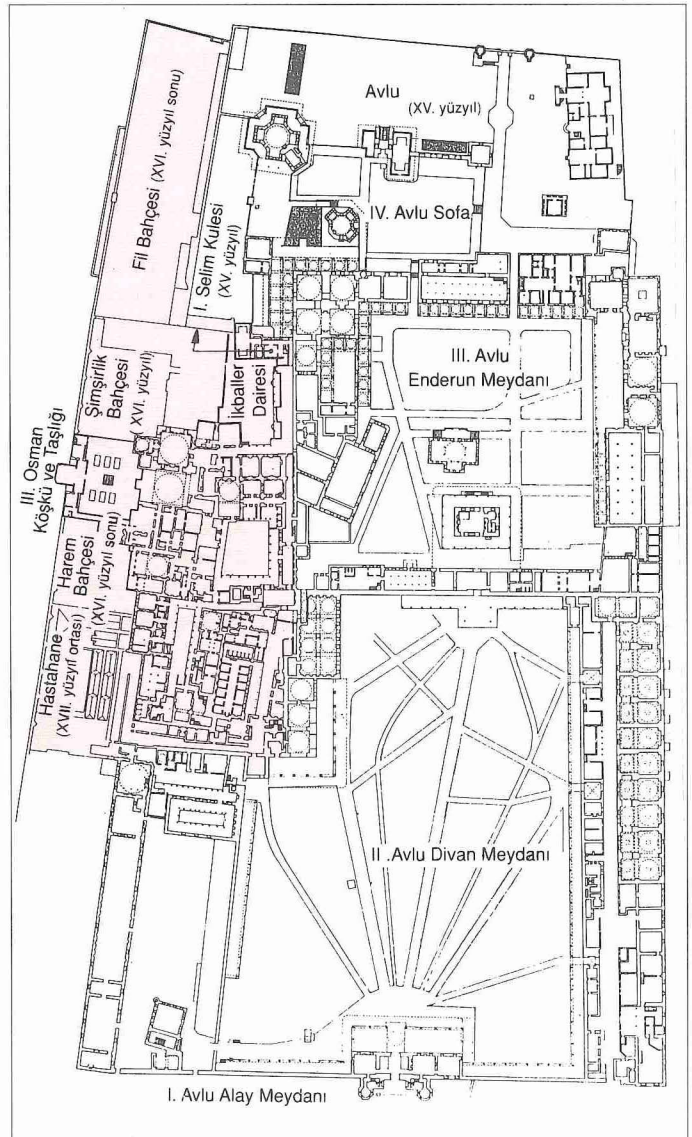
Topkapı Sarayı Harem Dairesi. Harem kurumlaşmasının Osmanlı sistemindeki zirvesini, sultan ve hânedanın resmî ikametgâhı olan Topkapı Sarayı Harem Dairesi oluşturur. Çeşitli dönemlerde değiştirilerek büyütülen bu saray külliyesinin, harem zamanla gelişen hiyerarşik ku-

rumlaşmasını yansıtan bir mimari düzenleme ile yapıldığı anlaşılmaktadır. Harem kurumlaşmasının gelişimi bilinmediği takdirde Osmanlı saray haremlerinin mimarî yerleşimini bu girift yapılar içinde tanımlama imkânı yoktur. Bu sebeple Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin yapılaşması bilim çevrelerinde tartışma konusu olmuştur. Tarihî kaynakların yönlendirmesi, yapıların dönemleri ve kitâbelerle harem tarih boyunca gizlenmesi bu belirsizliğin sebepleridir. Bütün bu kaynakların beraberce ve bir uyum içinde ele alınması ile harem yapılaşması hakkında tutarlı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Buna göre, Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin gelişimi beş ana döneme ayrılır.

1. Dönem. Sarayın inşa edildiği 1478 yılından Kanûnî Sultan Süleyman zamanına kadar olan ilk dönem. Hiyerarşik bir

düzene göre planlanmış bir saray teşkilâtında harem yapılaşmasının varlığı gerekmele birlikte bu ilk döneme ait kitâbeli bir harem yapısı yoktur. Ancak bu, Topkapı Sarayı'nın harem dairesi alanına yer vermeyen bir yapı olduğunu da göstermez. İç saray planı, Fâtih dönemi yapı anlayışına uygun bir geometrik bütünlüğe sahiptir. İç saray bölümünün İstanbul Limanı yönündeki kenarını, varlıkları XV. yüzyıldan beri bilinen Has Ahır ile Has Oda önündeki ana duvar oluşturur. Bu duvarın harem hizasında da devam ettiği, Harem Havuzu'nu destekleyen duvardaki bir Bizans lahdini içeren Fâtih dönemi çeşmesinden anlaşılar. Duvarın sınırladığı bölüm ilk dönem harem yapılarının olduğu alandır.

İlk dönem harem alanının belirlenmesine imkân veren diğer yapılar, Adalet

Topkapı Sarayı'nın planı (Harem bölümü renklendirilmiştir)

Topkapı Sarayı'nda XVI. yüzyıl sonunda inşa edilen Harem'in cephe yapılarını gösteren 1580'li yıllardan kalan panoramadan bir detay (Viyana Österreichische Nationalbibliothek, nr. 8626)

Kulesi ile Dârüssaâde Ağası Dairesi yanındaki Harem Cümle Kapısı'dır. Bir Fâtihi dönemi yapısı olan Adalet Kulesi, ilk haliyle her yönden serbestçe yükselen bir burç idi. Bu kulenin önündeki Büyük Biniş denilen at rampası, sultanların cülûs ve tebdil amacıyla kullandıkları, Has Bahçe'ye bağlanan konumuyla yeri değışirmemiş bir ulaşım sistemi idi. Adalet Kulesi'nin yanında haremi gizleyen Kubbealtı ise Kanûnî Sultan Süleyman döneminde yapılmıştır. Eski Dîvân-ı Hümâyûn binası Bâbüssaâde yanında idi. Kubbealtı'nın arkasındaki Hazine-i Âmire binasının da Kanûnî Sultan Süleyman devrinde yapıldığı sanılmaktadır. Böylece Kanûnî Sultan Süleyman dönemine kadar haremün günümüzdeki birinci taşlığını teşkil eden Harem Ağaları Taşlığı'nın çevresinde Adalet Kulesi ve Büyük Biniş'ten başka bir yapı bulunmadığı görülür. Varlığı XV. yüzyıla kadar giden ve XVI. yüzyıl sonlarında genişletilen Zülüflü Baltacılar Koğuşu sürekli harem teşkilâtı ile yakın olmuştur. Zülüflü Baltacılar Ocağı'nın varlığı bu yönden haremi sınırlamaktadır. Haremün ilk dönemdeki görüntüsünü belirleyen diğer eksen ise Bâbüssaâde'nin bulunduğu ana duvardır. Divan Meydanı'nı Enderun Meydanı'ndan ayıran bu duvar, haremden de hânedanın yaşadığı bölümü harem ağalarının bulunduğu taşlık ve yapılardan ayırır. Şu halde Kanûnî Sultan Süleyman dönemine kadar haremün önü boştu.

Topkapı Sarayı Harem Dairesi, şimdiki cümle kapısından başlayıp haremi Enderun Avlusu'ndan ayıran Altınyol koridoruyla sınırlanan, bahçeler yönünde söz konusu duvarla belirtilen ve Has Oda yönünde de I. Selim Kulesi ile korunan bir alanı dolduruyordu. Bu alanda harem ya-

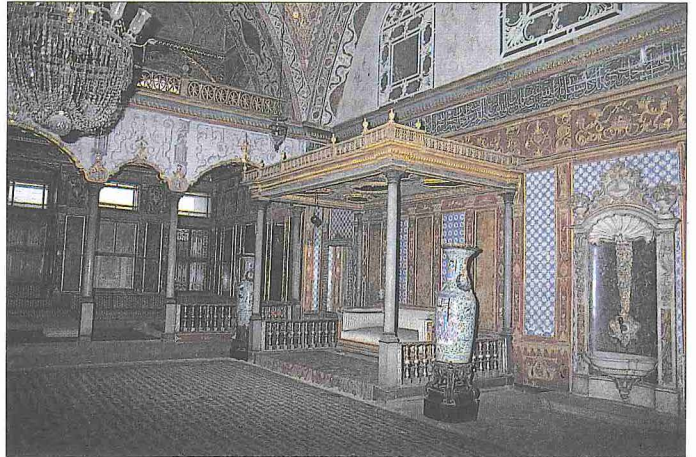
pılaşmasının merkezini Vâlide Sultan Taşlığı oluşturuyordu. Bu taşlığı daha XV. yüzyıldan itibaren sınırladığı bilinen yapı uzun Altınyol koridorudur. Bu koridor, Enderun avlusuna bitişik iki kat yüksekliğindeki konumuyla sultanları Has Oda'dan Adalet Kulesi'ne kadar dolaysız biçimde ulaştıran önemli bir geçittir. Bu koridorun açıldığı cümle kapısı arkasındaki nöbet yeri, ilk dönemden beri görüntü ve işlevini yitirmemiş bir yapı olmalıdır. Nöbet yeri önünde Ustalar Dairesi denilen kanat, Vâlide Sultan Taşlığı'na uzanan konumuyla ilk dönem haremünün şekillenmesinde önemli bir unsurdur. Bu daire, Altınyol ve Baş Haseki Dairesi ile çevrelenen Vâlide Sultan Taşlığı'nın çift katlı bir revak düzenine de sahip bulunduğunu ortaya koyar.

Alt kat planında dörtlül oda düzenini koruyan ve Başhaseki Dairesi olarak bilinen yapı ile Enderun Avlusu'ndaki Has Oda (Mukaddes Emanetler Dairesi) arasındaki benzerlik dikkat çekecek ölçüdedir. Bu şemanın her iki yapıda da görülmesi, Başhaseki Dairesi'nin erken dönemde, padişahların Topkapı Sarayı Harem Dairesi'ndeki Has Oda'dan ve Eski Saray'dan getirttikleri harem halkının yaşadığı yer olduğunu gösterir. İlk dönem haremi Has Oda yönünde ise I. Selim Kulesi ile selâmlık bölümüne bağlanıyordu. Hamamlı bir kule şeklinde olan bu yapı ve çevresindeki alan, özellikle XVII. yüzyılda Şimşirlik Bahçesi adı altında şehzadelerin yaşadığı bölümü oluşturmuştur. Has Oda ile yakınlığından dolayı haremün bu yönü daima Mâbeyn ismini alacaktır. Gözdele ve Vâlide taşlıklarının I. Selim Kulesi, Altınyol, Başhaseki Dairesi, yine Altınyol, Ustalar Dairesi ve cümle kapısı ile kuşatılmış ve dördüncü yönünün manzaraya açık bırakılmış olması dış sofalı ev

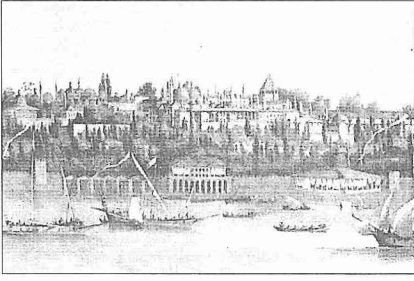
şeması göstermektedir. Bu şema harem bahçesine merdivenlerle bağlanıyordu. Dairelerin revaklı, çıkıntılı ve mahfuz görüntüsü, o dönem saraylarında kale tarzı bir üslûbun bu sarayda da tekrarlandığını gösterir.

2. Dönem-Kanûnî Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan Dönemi. XV. yüzyıl yazarlarından Iacopo de Promontorio, Topkapı Sarayı'nın kadınların yaşadığı bölümleri de içeren tam teşekküllü bir saray olduğunu belirtmiştir (*Die Aufzeichnungen des Genuessen*, s. 34, 37-39).

Kanûnî Sultan Süleyman'ın saltanatının başlangıcında Topkapı Sarayı'nda yapılan çeşitli inşaatlara dair belgelerde (BA, MAD, nr. 17884, s. 53-54, 69, 71; BA, KK, nr. 7097, s. 22, 24, 58) Sarây-ı Duhterân denilen kızlar bölümüne ait onarımlardan bahsedilmesi, sarayda kadınlarla ilgili bir yapılaşmanın olduğunu göstermektedir. Ayrıca XVI. yüzyılın bazı Batılı kaynakları Sultana Sarayı dedikleri yapılar grubunun varlığına temas eder. Evliya Çelebi, 1541 yılında Eski Saray yangınından sonra haremün Topkapı Sarayı'na taşındığını belirtir. Saray haremündeki tam teşkilâtli hayat bu tarihte başlamış olmalıdır. Ayrıca Hürrem Sultan gibi tarihi olayları etkileyen bir kadının varlığı Topkapı Sarayı Haremü'nün yapılaşması için önemlidir. İmparatorluğun XVI. yüzyıl ortalarında ulaştığı zirve, artık saray kurumlaşmasının tamamlanmasını ve tek bir yapıda toplanmasını gerektirmiştir. Bu husus, merkezi gücün tek bir sarayda temsil edilmesi kadar tabii gücünü ve sınırlarını bulmuş Osmanlı sisteminin saray yaşantısında nitelik değıştirdiğini de gösterir. Artık sürekli saray dışında savaşların belirdiği siyasi olayları yönlendirmeye koşan sultanlar yerlerini, elde ettikleri kazançları başşehir-

Topkapı Sarayı Hünkâr Sofası'nın içinden bir görünüş

Willem Van de Velde'nin 1665-1670 yılları arasına ait Hollanda'da özel bir koleksiyonda bulunan Topkapı Sarayı panoramasında klasik Harem cephesini gösteren detay

den ve saraydan yöneten hükümdarlar bırakmıştır. Bundan sonra dünyaya karşı bir hâkimiyet sembolü olan, hiyerarşik düzeni belli Topkapı Sarayı'nda yaşayan padişah ve Dîvân-ı Hümâyûn ile gerçekleşen icra saray ve özellikle harem tarafından yönlendirilecektir. Tarih içinde çeşitli değişiklikler geçiren ve ünü ile birlikte açıklanması zorlaşan harem yapılaşması, bu sistemin devlet içinde oynadığı rol ile gözler önüne konulabilmektedir.

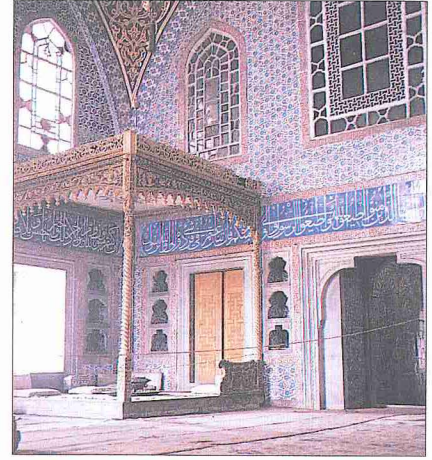
1534'te Kanûnî Sultan Süleyman'ın anesi Hafsa Sultan'ın ölümüyle serbest kalan Hürrem Sultan'ın padişah üzerindeki otoritesi, onu çocuklarıyla birlikte Topkapı Sarayı'na gitmeye yöneltmiştir. Bu dönemdeki harem yapılaşmasının sebebini, Topkapı Sarayı'nda sürekli oturan ilk padişah eşi olduğu bilinen Hürrem Sultan ile çocuklarının ihtiyaçlarını görece kadro teşkil etse gerektir. Nitekim Harem Ağaları Koğuşu, bu daireyle mimari ve mantıkî bir bütünlük içinde birleşen Cârîyeler - Kalfalar Dairesi ve Büyük Biniş yönündeki Harem Ağaları Hamamı, XVI. yüzyıl erken klasik üslûbunun izlerini taşıyan yapılardır. Cârîye Taşlığı çevresindeki kalfa, cârîye gibi kadınların yaşadığı daireler ilginç ve girift bir planlamayla iki katlı bir yapılaşma gösterir. Cârîye Koğuşu, Cârîye Taşlığı'nı bir avlu haline getirmeye başlayan ilk yapıdır. Sürekli bir ikamet için gereken o dönemdeki Harem Hamamı'nın da bu bölümdeki Cârîye Hamamı olduğu düşünülebilir. Bu koğuşun ana kattaki denetlemeye yönelik mimari düzeni padişah gözdelelerine ayrıldığını aklı getirmektedir.

Bütün bu yapılaşmaya rağmen harem alanında ayrıca bir de padişahın Hürrem Sultan'la kaldığı köşk benzeri bir dairenin olması gerekir. Nitekim 1537 civarında

İstanbul'da bulunan Bassano ile 1574-1592 yılları arasında sarayda doktorluk yapan Domenico Hierosoliminato'nun anlattıklarına göre bu bölgede altıgen ve yer yer neceflerle süslü ilginç görünümlü bir köşk vardır. Bu köşk, haremde daha sonra yapılan inşaatlar sırasında yıktırılmış olmalıdır (Bassano, vr. 17^a, 24^a). Hürrem Sultan'ın 1558 yılında Eski Saray'da öldüğü bilinmekte ve bu durum orada daha geniş bir harem teşkilâtının bulunduğunu göstermektedir (Dernschwam, s. 36, 136, 138).

Padişahın sonra sultan ailesinden ilk olarak Haseki Sultan'ın Topkapı Sarayı'na taşınması, bir eğitim ve kadro kurumu olan Enderun ve harem teşkilâtının zamanla hânedanla birlikte devleti tek elden yöneten saray kavramının oluşmasıyla ilgilidir.

3. Dönem-III. Murad Dönemi. Yüzyıl sonunda çok daha geniş yetkilere sahip olan vâlide sultanın hareme taşınmasıyla sultanın otoritesini hânedan, Enderun ve haremden oluşan saray kurumu mutlaklaştıracaktır. Bu bütünlüğe, padişahın kızlarıyla evlendirilen ve devletin üst yönetiminde görevlendirilen kapıkulu damatlar da katılacaktır. Saray, böylece harem kurumuyla devleti yönetecek kişileri kendine bağlamaktadır. Haremin sistemindeki sembolik ve bağlayıcı önemi, sistemi merkezleştirmedeki rolünden ileri gelir. Saray için devşirilen kadın ve erkekleri Harem-i Hümâyûn adı altında saray terbiyesiyle eğiterek birbirleriyle evlendirmek ve devlet hizmetinde görevlendirmek, haremin sistemdeki yerini

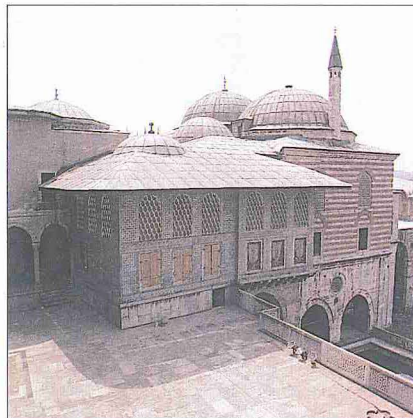

Topkapı Sarayı'nda III. Murad Has Odası'nın içinden bir görünüş

sağlamlaştırarak resmîleştirmiştir. Bu önemli hususu hesaba katmadan Osmanlı saray haremîni hayalî bir erotizm ve karizma unsuru olarak tanımlamak yanlıştır.

XVI. yüzyılda siyaset ve kültür alanında zirveye çıkan Osmanlılar'ın mimaride ortaya koyduğu klasik üslûp, saray ve harem yapılarında ihtisamlı bir hiyerarşi ve anıtsal kamu mimarisiyle kullanılmıştır. Özellikle yüzyıl sonunda vâlide sultanın saraya gelmesiyle tamamlanan harem teşkilâtı, önceki dönemin sultana bağlı ve sınırlı harem alanının önünde sultan, vâlide sultan ve kadınefendilerden oluşan üst düzey hânedan fertlerinin dairelerinden kurulu görkemli ve hiyerarşik bir harem yapılaşmasına sebep olmuştur. Haremdeki bu kuruluş Osmanlılar'ın sonuna kadar diğer saraylarda da korunmuştur (kurumlaşma mimari düzeni yaratmıştır). Harem kurumlaşmasının son aşamasını Sultan III. Murad dönemi oluşturur. 1578 yılında III. Murad'ın Mimar Sinan'a yaptırdığı ve padişahların Has Oda olarak kullandıkları kasırla (BA, MAD, nr. 148, s. 68; nr. 436, s. 32; nr. 5633, s. 65; nr. 6019, s. 78) haremin diğer ucundaki Cârîye Koğuşu arasında Cârîye ve Vâlide Sultan taşlıkları, 1587 tarihli Araba Kapısı üzerindeki kitabenin de gösterdiği gibi önemli yapılarla kapatılarak birer avlu haline getirilmiştir (TSMA, nr. D 34, vr. 52^b; nr. 447, vr. 74^a; BA, MAD, nr. 3903, s. 72; nr. 6019, s. 78; BA, KK, nr. 7102, s. 435). Üst düzey harem ve hânedan halkının Topkapı Sarayı Harem Dairesi'ne taşınması ile sonuçlanan ve yaklaşık on yıl

Topkapı Sarayı'nda III. Murad Köşkü ile bitişindeki Çifte Kasırlar

HAREM

süren bu inşaat döneminde Cârîye Taşlığı'nın önüne Kadınefendiler Dairesi'nin, Vâlide Sultan Taşlığı'nın önüne kubbeli ve şahnişli bir sofa ile makam (yatak), namaz odası, manzaraya açılan balkon, alt ve üst katlara ulaşan merdivenler, mutfak ve giriş koridorundan oluşan revaklı Vâlide Sultan Dairesi'nin, çifte hamam planındaki Vâlide ve Hünkâr hamamlarının önüne de daha sonra I. Abdülhamid Odası olarak bilinen ve XVIII. yüzyılda mimari görünüşü değiştirilen Has Oda ile cülûs ve bayramlaşma törenlerinin, eğlencelerin yaşandığı Hünkâr Sofası'nın ve nihayet III. Murad Has Odası'nın yapılmasıyla önceki dönemlerin harem yapıları manzaraya kapanarak geriye itilmiş, böylece harem hiyerarşisini aşamalı bir mekân ve cephe düzeniyle sunan Kadın Efendi, Vâlide Sultan ve Hünkâr daireleriyle yeni harem yapılaşmasının esası oluşturulmuştur. Bu sıralama Mimar Sinan, Dâvud Ağa ve klasik okulun elinde strüktürel bir alt yapı ve cephe anıtsallığı ile kurulmuş, muhteşem harem cephesi bundan sonra sarayı niteleyen en önemli görüntü olarak kalmıştır. Bütün bu dairelerin altında yüzlerce cârîyenin koğuş nizamı ile yaşadığı alt yapılar üç katlı bir pencere düzeniyle dışarıya açılmakta ve bu koğuşlar, hânedanın yaşadığı ana kata cüretli bir konsol takımıyla bağlanmaktadır.

Bu dönemin bir yapısı da cümle kapısı önünde yer alan ve üst katında Şehzadeler Mektebi'ni barındıran Dârüssaâde Ağası Dairesi'dir (BA, MD, nr. 7, s. 758, 759, 878; BA, MAD, nr. 436, s. 32; nr. 4435/56; BA, KK, nr. 1771, s. 108; nr. 7102, s. 435). III. Murad döneminde Harem ağalığı görevinin Dârüssaâde ağalığı adı altında Bâbüssaâde ağalığından ayrılması, Harem Ağaları Taşlığı'na bu ağa için hamamı, sofası, yatak odası bulunan iki katlı ayrı bir dairenin yapılmasını gerektirmiştir. Bu dairenin üst katındaki Şehzadeler Mektebi denilen oda XVII. yüzyıl çinileriyle kaplıdır ve I. Mahmud'un Dârüssaâde Ağası Beşir Ağa tarafından yeniden dekore ettirilen odanın süslemeleri Osmanlı sanatındaki rokoko üslûbunun ilk örnekleri arasındadır. Taşlığı Enderun Avlusu'na bağlayan ve Hazine-i Âmire içinden bir koridor alınarak meydana getirilen geçit de bu dönemde açılmış olmalıdır.

Osmanlı kültür ve sanatının zirveye çıktığı XVI. yüzyıl sonunda harem yapılarının zengin bir çini ve kalem işi dekoru ile ahşap bir döşemeye sahip bulunduğu, bu dönemden kalmış tek özgün yapı olan

III. Murad Has Odası'nın iç mekânından anlaşılmaktadır. Harem Dairesi'ne bu dönemde eklenen diğer bir unsur da Gözdelers Taşlığı altına yapılan büyük havuzdur.

4. Dönem. XVII.Yüzyıl. Bu dönemde Eski Kadınlar Dairesi, alt katında padişahın başhasekisinin, üst katında Altınyol Koridoru'ndan eklenme yapılarak genişletilen Şehzadeler Dairesi'nde şehzadelerin yaşadığı bir bina olarak kullanılmıştır (BA, MAD, nr. 3903, s. 72; nr. 5633, s. 65). 1665 harem yangınının arkasından son şeklini alan bu dairenin üst katında Has Oda görüntüsü veren Sultan Mustafa Odası XVII. yüzyıldaki Veliaht Şehzade Dairesi olmalıdır. Şehzadeler Dairesi, dramatik tarihine uygun biçimde Cevri Kalfa Merdiveni ile de Altınyol'a bağlanır. Padişahların has odası olan III. Murad Has Odası'na ve Hünkâr Sofası'na Çeşmeli ve Ocaklı sofalarla bağlanan bu daire ile padişah dairesinin oluşturduğu bütünlük, haremde diğer yerlerinden rahatlıkla tecrit edilebilen bir mahremiyet sağlardı.

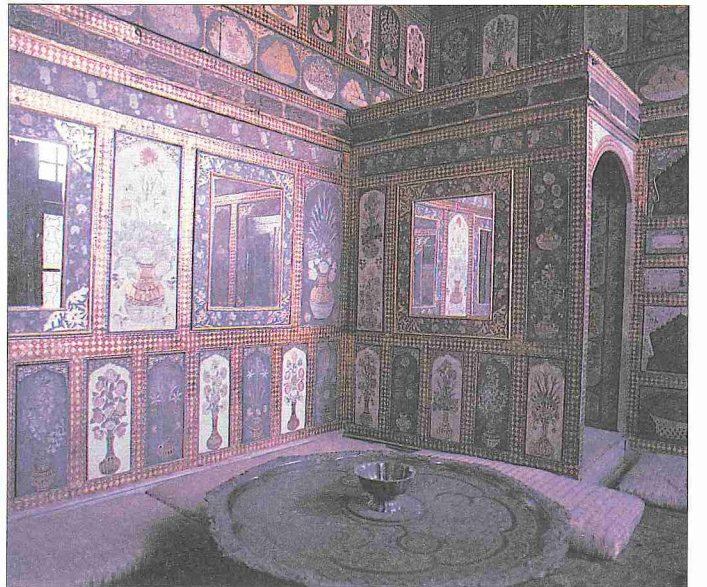
Saltanat ekberiyet usulünün kabulü ve şehzadelerin haremde yaşatıldığı bu devrin en büyük yapı grubu, şehzadegan ve şimşirlik daireleridir. Tahta çıkmadıkça sisteme harem kadınları ve Enderun halkı gibi katılamayan şehzadeler için haremde söz konusu daireye I. Selim Kulesi ve Şimşirlik Bahçesi yapıları ile XVI. yüzyıl sonunda bu kadro için oluşturulduğu düşünülen Fil Bahçesi alanı yapılmıştır. Hal'edilen sultanların da yaşadığı bilinen haremde bu en geniş yapı

grubu Şimşirlik Kafesi olarak adlandırılırdı.

Harem XVII. yüzyılda önemli bir şema değişikliği görmemiştir. 1608'de I. Ahmed, III. Murad Has Odası önüne pâyelele oturtulan küçük bir has oda eklemiş, yüzyılın ortalarında da ayrı tarihlerde yapılan Çifte Kasırlar III. Murad Has Odası'nın yanındaki yerlerini almıştır. Haremde padişahları ilgilendiren bu binaların bir saltanat alâmeti gibi has oda olarak yapıldığı bellidir. Bu yüzyılda harem için sembol yapılardan biri de Ocaklı Sofa'dır. 1665 harem yangınından sonra son şeklini alan bu sofa padişah evinin merkezini teşkil etmektedir. 1665 yılında Harem Dairesi'nde çıkan yangının Hünkâr Sofası'ndan itibaren Kubbealtı'na kadar bütün mekânları kapsadığı bilinir. Yangının mekân şemasını değiştirmedığı, yalnız dekorasyonda bir değişikliğe sebep olduğu düşünülebilir (BA, MAD, nr. 908).

Bu dönemde, giderek artan harem nüfusunu aynı sistem içinde yaşatabilmek için Osmanlı klasik oranlarıyla inşa edilmiş yapıların küçültüldüğü ve bunlara ikinci katların eklendiği görülür; Vâlide Sultan Dairesi'nin altı odalı ve Şehzadeler Dairesi'nin çok odalı üst katları gibi. Bu durum, Harem Ağaları ve Cârîye koğuşlarında ikinci ve üçüncü katların, hatta asma kat ve tavan arası odalarının yapımına kadar götürülerek hareme romantik bir atmosfer kazandırılmıştır.

XVII. yüzyılda inşa edilen bir yapı grubu da Cârîye Taşlığı'na kırk merdiven ile bağlanan ve ayrı bir avlu çevresinde kat kat koğuşlarla oluşturulan Harem Hasta-

Topkapı
Sarayı'nda
Yemiş Odası'nın
içinden
bir görünüş

hanesi'dir. Klasik bir revaklı -avlu plan veren bu hastahänenin gasilhânesi, hamamı ve meyyit kapısı bulunmaktadır.

5. Dönem. XVIII-XIX. Yüzyıllar. Lâle Devri'nin başında III. Ahmed, Hünkâr Sofası ile I. Ahmed Odası arasına Yemiş Odası denilen mekânı yaptırmıştır. Aynalara da yer verilen bu odadaki tasvirler, minyatür üslûbundan Batı'nın perspektif anlayışına geçişi gösterir. Çağın değişmesiyle artık klasik harem yapılarının sultanlarla aileleri tarafından tercih edilmemesi üzerine ya aynı yapılar içinde mekânların dekorasyonunun değiştirilmesine veya yeni yapıların inşasına başlandı. XVIII. yüzyıl ortasında Fransız etkilerinin saray sanatına yansıdığı dönemde I. Mahmud ve III. Osman, Hünkâr hamamlarının önündeki odanın ve şahsî eşyalarını koydukları Hazine Odası'nın (Taş Oda) bezemelerini rokoko üslûbuna göre yeniden düzenlettirler ve Hünkâr Sofası, Baş Haseki Dairesi'nin girişi yanındaki revak bölümünden alınma odayı da (Vâlide Şahnişi) aynı üslûpta yoğun bir süslemeyle kaplattılar. Daha sonra Hünkâr Sofası önündeki bahçe-ye âbidevî bir alt yapı üzerinde yükselecek şekilde mermer bir terasla (III. Osman Taşlığı) şahnişli ve üç odalı III. Osman Köşkü yapıldı. Sultanın haremde barok kabartmalı mermer ve Tekfur Sarayı üretimi çinilerle yenilediği bir mekân da Harem Camii idi.

Klasik yapılarda oturmak istemeyen sultanlar bu dönemde haremın yapılaşmaya uygun tek alanı olan Mâbeyn bölümündeki I. Selim Kulesi'ni küçülterek tonozlar üzerinde geniş bir teras kazandılar. Kuleden kazanılan alanın alt katına Aynalı Oda'yı da içeren I. Abdülhamid Dairesi yapılırken üst katına da yine rokoko dekorasyonla ve ahşap malzemeyle yeni

Baş Haseki Dairesi eklendi; şehzadelere de Çifte kasırlar verildi. Klasik dönemlerin haremdeki selâmlık ve şehzadegân-şimşirlik dairelerinde temsil edilen iktidar rekabetinin değişmeye başladığını gösteren bu yapılaşma ile kadınlar bu alana girmeye ve şehzadeler saray dışına çıkmaya başlamışlardır. Bu dönüşüm, söz konusu dairelerin büyük ölçüde yıkımını da gerektirmiştir. Rokoko süsleme, en güzel görüntülerinden birini Topkapı Sarayı'nda yaşayan son padişahlardan III. Selim döneminde bu sultanın haremdeki dairelerinde verdi. Bu odalar, 1790'lardaki zevki belgeleyecek şekilde klasik harem cephesindeki yerlerini aldılar. Haremdeki son yapılaşmayı ve sultanın yenilikçi fikirlerini coşkun bir rokoko zenginliğiyle sunan bu daireler, III. Selim ve vâlidesi Mihrişah Sultan'ın yanyana odalarından oluşur.

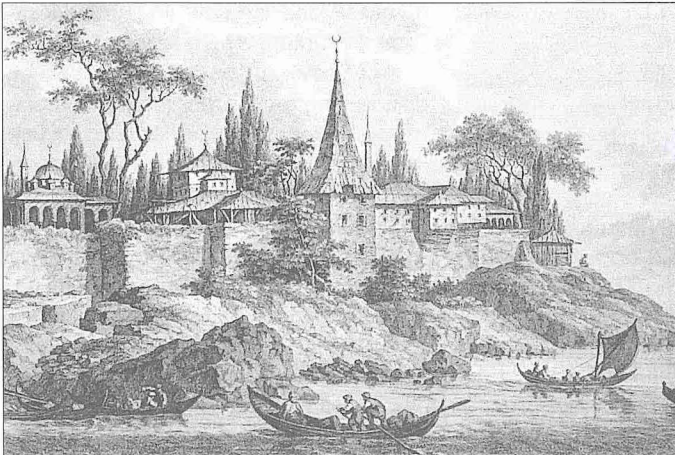
XVIII. yüzyılda Topkapı Sarayı adıyla geçen önemli bir harem yapılaşması da sarayın Sarayburnu ve Marmara yönündeki Has Bahçe'ye inşa edilen ahşap sahil-sarayla gerçekleşmiştir. 1794 -1802 yılları arasında Viyana Schönbrunn Sarayı bahçıvanının kardeşi Jacob Ensle tarafından yapılan bahçe düzenlenmesinin yanı sıra, bu yıllarda III. Selim'in mimarı olan A. I. Melling de sarayın selâmlık bölümünü meydana getiren Yeni Köşk'ü inşa etmişti. Selâmlık, Mâbeyn Kasrı olarak kullanılan Hasan Paşa Köşk'ü'nün yanında, Sarayburnu'nda yer alan revaklı geniş bir avlu çevresindeki kadınefendi ve câriyelerin yaşadığı bölüme bitiştirilmişti. Bu avlunun selâmlık tarafı mutfak ve câriye koğuşları, deniz cephesi Başkadınefendi Dairesi ve diğer yanları da Kadınefendi daireleriyle çevriliydi. Avludan, Sarayburnu'ndaki kuleli Topkapı ve Mermer Köşk tarafında bulunan Kızlar Ağası ve Vâlide

Sultan dairelerine geçiş vardı. Bahçe düzeni ve rokoko iç dekorasyonunun yanı sıra iç mekân yaşantısının zenginliğiyle Topkapı Sarayı kıyısında uzayıp giden sahil-saray, yabancı mimar ve bahçe tasarımcılarının Osmanlı sarayında yaptıkları bilinen ilk bina olmasıyla da önem taşımaktadır; ancak 1863 yangınında tamamen yok olmuştur.

II. Mahmud ile birlikte sanatta görülen ampirleşme, Topkapı Sarayı harem mekânlarının duvarlarında mimari perspektif konulu freskler halinde kaldı. Çünkü yeniçeri ayaklanmaları tehlikesini bu teşkilâtla birlikte ortadan kaldıran II. Mahmud, Beşiktaş ve Çırağan sahil-saray-ı hü-mâyunlarını saltanat makamı olarak seçti. 1856 yılında resmî saray erkânının ve hânedan mensuplarının Dolmabahçe Sarayı'na taşınması ile birlikte haremın Topkapı Sarayı dönemi son buldu. Cumhuriyet yönetimine kadar sâbık sultanların harem halkına tahsis edilen eski binaların bazı önemli mekânları sarayın müze haline getirilmesinden sonra ziyarete açılmıştır.

Diğer Saraylarda Harem. XVIII ve XIX. yüzyıllarda önceleri padişahların ve haremlemlerinin zaman zaman taşındıkları Beşiktaş ve Çırağan sahil-saray-ı hü-mâyunları birkaç defa yenilendikten sonra, II. Mahmud'un Topkapı Sarayı'nı bırakmasıyla sürekli kalınan ve giderek harem halkı ile birlikte selâmlık halkını da barındıran birer resmî saltanat sarayına dönüştüler. Önceki yüzyıllarda çeşitli selâmlık ve harem yapılarıyla "hadîka" adı verilen geniş has bahçeler içine inşa edilen Üsküdar-Kavak, Aynalıkavak (Tersane), Sâdâbâd, Beylerbeyi (İstavroz), Fenerbahçe gibi yazlık saray veya kasırlar, sadece eski İstanbul yarımadasında değil Boğaziçi ve Haliç kıyılarında da yer alıyordu.

1555 yılında Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Mimar Sinan'a yaptırılan Üsküdar-Kavak Sarayı, klasik devirde İstanbul'un ikinci büyük sarayı olmakla birlikte geniş has bahçesine dağılan yapıları fazla değildi. XVII. yüzyılda da revaç bulan saray, III. Selim tarafından Selimiye Kışlası'nın yapımı için kaldırılmıştır. Seyyah Du Loir'ya göre harem kadınlarının gezmesi için bahçesinde kapalı geçitleri vardı. III. Ahmed devrine ait bir defterde has oda, divanhâne, hamam, vâlide sultana ait kâşili bir oda ile hârendelere ve Dârüssaâde ağasına ait çeşitli odalarla kafesli bir köşk gibi mekânların belirtilmesi, sarayın teşkilâtli bir harem dairesine

Üsküdar Kavak Sarayı'nın XIX. yüzyılın ilk yarısında J. B. Hilaire tarafından yapılan gravürü (C. Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris 1809, II, lv. 71)

sahip olduğunu göstermektedir. Bu sarayın XVIII. yüzyılda gelişen Ayazma ve Şerefâbâd sarayları ile ilişkisi bulunmalıdır.

I. Ahmed devrinde, büyük Osmanlı Tersanesi'nin yanındaki Has Bahçe'de kasırlar yapılarak canlandırılan Tersane - Aynalıkavak Sarayı XVII. yüzyılda rağbet görmüş ve XVIII. yüzyılda özellikle siyasi anlaşmalar için kullanılmıştır. Çeşitli resimli kaynaklarda tasviri bulunan sarayın Haliç kıyısındaki Camlı ve Kafesli divanhânesinin selâmlık ve harem halkı tarafından kullanıldığı, 1647 yılında Sultan İbrâhim'in önündeki duvarı yıktırarak manzarayı denize açtırmasından anlaşılmaktadır. 1678'de haremde çıkan yangını anlatan *Silâhdar Târîhi*'ne göre, 15.000 arşın kare genişliğindeki Has Bahçe içinde yer alan selâmlık ve harem daireleri yaklaşık 4500'er arşın harem kaplıyordu. Cârîye, Baltacı, Kızlar Ağası daireleriyle cami, hamam ve çamaşırvaneye kadar tam teşekküllü olduğu anlaşılan harem dairesi bilinen tipte iki katlı, ahşap ve camekânlıydı. III. Selim devrinde Tersane Sarayı büyük ölçüde kaldırılarak alanı Tersane'ye verilmiş, ancak sarayın selâmlık divanhânesi olan kasır 1791'de rokoko üslûbuna göre yenilenmiştir. XVIII. yüzyılda Haliç kıyılarındaki harem yaşantısı, çok sayıda daireyi içeren Karaağaç ve Sâdâbâd saraylarına kaymıştır. Boğaziçi ve Haliç kıyılarındaki bu saraylarda birçok şehzadenin doğması da bu yapıların ayrıntılı harem teşkilâtlarına sahip olduğunu gösterir. Ayrıca klasik devirde Beşiktaş, Yenikapı, Topkapı ve Küçükçekmece gibi şehrin değişik bölümlerinde vâlide sultanlara ait bahçelerin bulunduğu bilinmektedir.

Haliç kıyısında sultanların cülûs törenleri için kullandıkları Eyüp Sultan Camii önünde XVIII. yüzyılda, padişah kızlarının düğün törenlerini anlatan kaynaklarla bazı gravürlerden anlaşıldığı gibi sultan sarayları, hatta Mihrişah Vâlide Sultan Külliyesi yanında Beyhan Sultan ve Vâlide Sultan sarayları vardı.

Harem yapılaşmasının XVIII ve XIX. yüzyıllardaki diğer bir bölümünü de Beşiktaş'tan Kuruçeşme'ye kadar çeşitli sultan sahil sarayları arasına yaptırılan hanım sultanların ve padişah kız kardeşlerinin ahşap sarayları oluşturur; bunların en ünlüleri III. Selim'in kız kardeşleri Beyhan Sultan ile Hatice Sultan'a ait olanlardır. Geleneksel yalı tipinde ve Boğaziçi'ne doğru kafesli çıkmaları bulunan bu tip "harem sarayları" XIX. yüzyılda yerlerini ampir üslûplu saraylara bırakmıştır.

Aslında hanım sultanlarla evlenen damat-vezirlerin de ikametgâhı olan saraylar, tarihte damatların görevlendirildiği kamu kurumları olarak da çalışıyordu. Hanım sultan - damat saraylarının erken bir örneği, 1520'lerde Kanûni Sultan Süleyman'ın sadrazamı ve damadı İbrâhim Paşa'ya (Makbul) tahsis ettiği Atmeydanı Sarayı'dır. Günümüze selâmlık divanhânesi ve çevresindeki avlu ile kalmıştır. Çemberlitaş'a doğru avlular halinde uzanan bu saray tarihte Enderun Mektebi, sultanların Atmeydanı'ndaki törenleri seyretmeleri için seyrangâh ve padişah kızları ile evlenen damatların yerleştiği saray olarak da hizmet görmüştür. Bu büyük sarayın günümüze ulaşamamakla birlikte bir harem dairesine sahip olduğu aşîkârdır.

Osmanlı sarayının uzak çevreleri etki-leyebilmesinin ilginç bir örneği Doğubayazıt'taki İshak Paşa Sarayı'dır. 1784 yılında Çıldır eyaleti valisi İshak Paşa tarafından kurulan saray elverişsiz bir topografya üzerinde inşa edilmiştir. Ovaya hâkim tepenin üstünde bir taç gibi yükselen saray bilinçli bir planlamanın ve estetik tasarımın ürünüdür. Kompleksin manzaraya bakan son bölümünü, ayrı bir kütâbeli taç kapı ile ulaşılan harem dairesi teşkil eder. Selâmlık bölümlerinin avlu çevrelerinde rahatça planlanmasına karşılık iki katlı harem (Paşa Dairesi) mekânları sıkışık biçimde yerleştirilmiştir. Bunlardan ortadaki kabul salonu, kemerli bölümleri ve zengin dekorasyonu ile padişah saraylarının hünkâr sofalarını çağrıştırırken yöresel özellikler de sergiler. Bunun arkasında bir koridorla geçilen harem odaları, hamam, bilhassa mutfakın kümbet formundaki bacası ve cami mahfiline haremde ulaşılması binanın karakteristik taraflarıdır. Elverişsiz ve istikrarsız bir yöreye bu teşkilâtlı sarayın yapılmasındaki en önemli sebep Osmanlı padişahlarına imrenen bir âyanın istekleri olmuştur.

Dolmabahçe Sarayı Harem Dairesi. XIX. yüzyılda Boğaziçi kıyılarında inşa edilen Dolmabahçe, Beylerbeyi ve Çırağan sarayları, Avrupa saray mimarisinin etkisiyle yapılan tek parça binalardır. Cephe ve iç mekân düzeninde gerçekleştirilen birleşiklik ve bütünlük, bu sarayların hangi bölümlerinin harem halkının hangi kişileri tarafından kullanıldığını belli etmemektedir. İhtişamın arandığı ana cephe-lerdeki standart cephe formu ile bu durum daha da belirsizleştirilirken yapının estetik bütünlüğü korunmuş ve dış dün-

yaya karşı şuurulu bir emniyet fikri yaratılmak istenmiştir. Bununla birlikte sarayların simetrik cephe ve mekân düzeniyle geleneksel Türk evi arasındaki benzerlikler ve harem öncesi yüzyıllarda kurumlaşan hiyerarşisi, bu tek parça sarayların harem bölümlerinin anlaşılabilmesini sağlamaktadır. Ayrıca Avrupa sarayları tipinde yapılmalarına rağmen bu sarayların ayırıcı özelliği geniş harem dairelerine ve mahremiyetine sahip olmalarıdır. Hiç şüphesiz diğer saray örneklerinde bir harem - selâmlık ayrımının İslâm saraylarındaki kadar kesin olmaması ve çok eşlilik kavramının belirginleşmemesi, Eskiçağ'dan bu yana Mezopotamya ve Avrupa saraylarında yönetim mekânı ölçüsünde hânedanın yaşadığı mekânın gelişimini önlemiştir. Bu örneklerde kraliçe ile prens ve prenseslere ayrılan bölümler birkaç tören salonu, yatak odası ve hizmetli odalarından oluşan mekân gruplamasının dışına çıkmamıştır. Bu tavrın Osmanlı sanatındaki en ilginç ve en büyük örneği, Sultan Abdülmecid'in emriyle yapılan ve 1856 yılında kullanıma açılan Dolmabahçe Sarayı'dır.

Mimar Garabet Amira Balyan tarafından tasarlanan sarayın ana bölümleri Selâmlık, Muayede Salonu ve Harem'dir. Benzer cephe ve plan özelliklerine sahip Selâmlık ve Harem bölümlerinin Muayede Salonu'nun yanlarında yer alması ile oluşan üçlü planlama düzeni, bu boyuttaki yapıya zarif bir sahil saray kimliği kazandırmıştır. Standart ve hiyerarşi belirtmeyen plan ve cephe düzeni, Osmanlı devlet yönetiminde sarayın bütün bir kurum olarak algılanmasına uygun düşer. Ayrıca yapının savunmasız bir sahil saray olarak tasarımı Tanzimat'ın yenilikçi tavrına uygundur. Dolmabahçe Sarayı'nda haremde devlet içindeki konumu değişmiş, ancak kuvvetler ayrılığı ilkesine uygun olarak dağıtılan selâmlık işlevleri sebebiyle Mâbeyn dairesi küçültülerek törenselleştirilmiş ve Enderun eğitimi tamamen bırakılmıştır. Tek bir yapı bütünü içinde simetrik ve ardarda mekân sıralanmasıyla Avrupa saraylarına benzeyen Dolmabahçe Sarayı iç mekânı, büyük salonlar etrafında düzenlenmiş oda gruplarının teşkil ettiği ünitelerden meydana gelir. Padişahların, çevrelerindeki görevliler ve harem halkı ile birlikte resmî ve özel hayatlarını geçirdikleri ikinci katta bulunan ve adlarını işlevlerinden alan salonlarla odalar sarayın Selâmlık bölümünü oluşturur. Asıl Harem Dairesi, Muayede Salonu'nun diğer yanındaki kanat olmakla be-

raber bu sarayda sultanın özel yaşantısı iç selâmlık bölümünde başlamaktadır. Topkapı Sarayı'nda Harem-i Hümayun adıyla da bilinen Enderun Avlusu ve Sofa-i Hümayun bölümündeki özel yaşantı düzeni, burada selâmlık yönünden hareme girerken tekrarlanmıştır. Merdiven Sofası'ndan sonra saray yönünde ilerlenince Zülvecheyn Salonu ile padişahların saraydaki özel selâmlık dairelerine ulaşılır. Padişahların "has oda" veya "arz odası" anlamında kullandıkları Somaki Oda, zaman zaman harem halkına da açılan dinî toplantı ve eğlencelerin yapıldığı Zülvecheyn Salonu ile Hünkâr Hamamı ve kütüphane bu bölümün sultanın özel daireesi olduğunu gösterir. Hünkâr Dairesi, kıvrılarak gelişen Harem koridorunun Muayede Salonu üst katını deniz yönünde dolanması ile Harem Dairesi'ne bağlanır. Sarayın denize bakan yönünde padişah, vâlide sultan ve kadınefendi hiyerarşisinin törensel dekorasyonla ve mekân boyutlarıyla korunduğu Harem Dairesi'nin uzantısı Harem bahçesinde devam eder.

Dolmabahçe Sarayı'nda harem hayatının tam teşekküllü olarak yaşandığı tek

devir 1861-1876 yılları arasındaki Abdülaziz saltanatıdır. Harem de mekânların gerçek sahipleri tarafından kullanılması açısından önem taşıyan bu kısa dönemden sonra saray, V. Murad'ın kısa saltanatı sırasında ve II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na yerleşmesiyle uzun süre kullanılmamış, bu dönemde harem, kadro dışı kalan bazı câriye ve kalfaların yaşantısına sahne olmuştur. Sarayı sürekli biçimde kullanan son padişah Mehmed Reşad'dır. Ancak yaşlılık günlerinde tahta çıkan V. Mehmed'in annesi oğlunun saltanatına yetişmediği gibi saray gelirleri de Meclis-i Meb'ûsan kararlarına bağlanmış ve özellikle harem kadrosunda büyük kısıntılara gidilmiştir; dolayısıyla bu dönem geleneksel harem yaşantısı için açıklayıcı değildir.

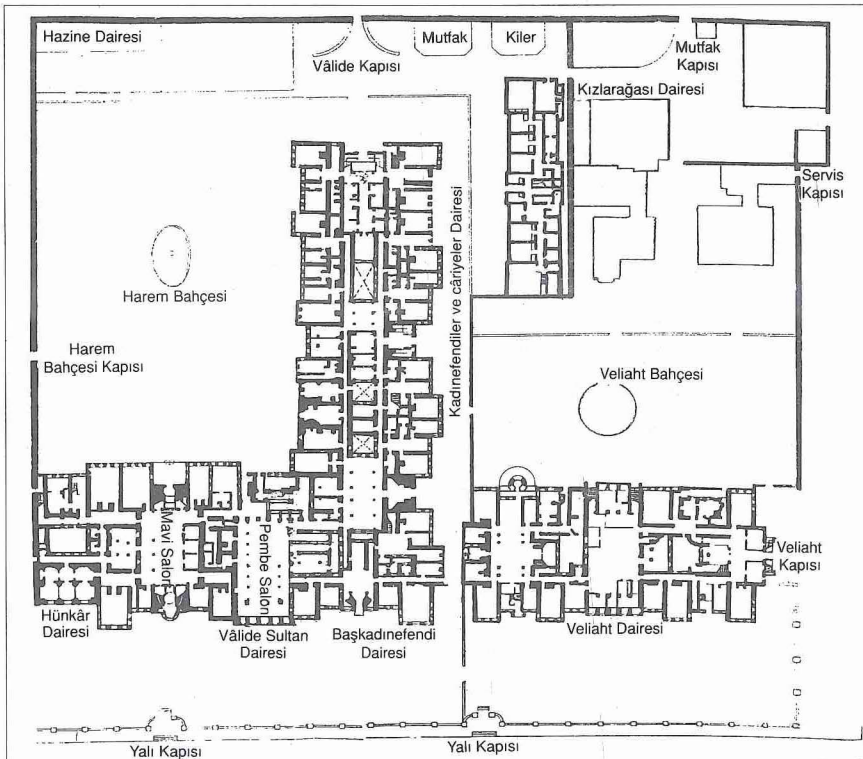
Dolmabahçe Sarayı ve Harem Dairesi'nin saltanat makamı olarak sürekli kullanılmayışı, bu sarayın bir dönemde ve aynı çatı altında toplanan çeşitli mekânların işlevlerini kesin biçimde tesbit etmeyi engellemiştir. Bu gibi güçlüklerle rağmen Dolmabahçe Sarayı ve sonrası saraylar için Topkapı Sarayı Harem Dai-

resi esas alınarak belirli bir mekân kimliği araştırması yapılabilir. Hâtıralar ve sarayda geçen olaylarla da desteklenen tasarıma göre Harem Dairesi'nde alt kat musâhibler, hazinedarlar, ustalar ve kalfalarla padişah, vâlide sultan ve kadınefendi câriyelerine ayrılmıştı; bu kattaki sofalar da öğretim, meşk, ibadet ve binişler için kullanılıyordu. Ayrıca çamaşır, ütü ve yemek hizmetleri bu katta gerçekleştiriliyordu. Seksen dört numaralı odaya yapılan "Abdülmecid'in Yatak Odası" yakıştırması yanlıştır; bilindiği kadarıyla çok katlı hiçbir saltanat sarayında -II. Abdülhamid'in tercihi dışında- padişahlar zemin katta yaşamamıştı.

Halife Merdiveni ile ulaşılan üst katta Muayede Salonu'nun yanındaki ilk sofa Mavi Salon olarak adlandırılır. Çevresindeki çeşitli yatak odalarıyla haremın en zengin döşenmiş bölümünü oluşturan Mavi Salon odalar grubu Hünkâr Dairesi'dir. Sarayın Cumhuriyet yönetimine intikalinde, içinde Abdülmecid Efendi'nin elbiseleri ve resim atölyesi bulunan bu dairenin bahçeye bakan zengin karyolalara ve dolaplara sahip odaları, buranın sultanların yatak odası bölümü olduğunu düşündürür. Bu köşede yatak odalarının özel bir koridorla muhafaza altına alınması, dairenin arka köşesinde Hünkâr Hamamı'nın bulunması ve Mavi Salon'un harem törenlerinin yapıldığı Hünkâr Dairesi Sofası anlamında kullanılması bu kısmın kimliğini ispatlar.

Bu bölümün önünde Harem Dairesi'nin ilk mekânını teşkil eden dairenin (Kırmızı Oda) Vâlide Sultan Dairesi olarak adlandırılması mantıklı değildir. Harem girişinde Padişah Dairesi ile iç içe bir dairenin padişahın annesine ayrılmayacağı aşîkârdır. Bu zengin döşemeli bölüm de padişahların kabul odalarından biri olmalıdır; nitekim VI. Mehmed Vahdeddin'in yaverleriyle bazı görüşmelerini bu odada yaptığı bilinmektedir. Sultan Abdülaziz zamanında dekoru baroklaştırılan bu odada görülen kubbe sultanın iktidar sembolüdür. Hünkâr Dairesi'nin zemin katı hazinedar ustalara ve en seçkin kalfalara ayrılmıştı. Harem de Hünkâr Dairesi'nden sonra gelen mekân ünitesi Pembe Salon ile odaklanan bölümdür. Bahçe yönünde bir koridorla vâlide hamamlarına bağlanan bu büyük sofa cepheye üçgen alınlıklı ve sütunlu bir balkonla açılır. Osmanlı hânedan hiyerarşisinde padişah-tan sonra yer alan vâlide sultanın dairesinin bu bölüm olduğu düşünülebilir. Bu büyük salon, deniz yönünde bir koridor-

Dolmabahçe Sarayı Haremi'nin bodrum katı planı

Dolmabahçe Sarayı'nda yanlış olarak I. Abdülmecid'in yatak odası şeklinde tanımlanan seksen dört numaralı oda

la Birinci Kadınefendi Dairesi denilen iki odaya bağlanır. Öte yandan vâlide sultanın Pembe Salon'un iki yönündeki geniş ve zengin döşeli odaların sahibi olduğu akla gelmektedir. Vâlide Hamamı yanında bulunan ve Mavi Salon ile de ilişkilendirilen yatak odalarının ise yine Vâlide Dairesi ile bağlantıları açıktır.

Sarayın âbidevî cephesini harem yönünde sonuçlandıran köşedeki mekân grubunun sofası Birinci Kadınefendi Salonu veya döşemelerinden ötürü Japon Salonu adlarıyla tanınır. Bu sofaya köşede bağlanan iç içe altı odalı daire Başkadınefendi Dairesi olarak tanımlanabilir. Sultan Reşad döneminde Kadınefendiler Dairesi'nden bir grup odanın ve bir banyonun alınarak Başkadın Dairesi'nin genişletildiği görülür. Sultan Reşad'ın tercihi göre seçip kullandığı bir ön odayı da içeren bu daire ile harem düzeninin zirvesindeki padişah, vâlide sultan ve başkadınefendi üçlemesi, Dolmabahçe Sarayı Haremi'nin cephe yapılarını paylaşmaktadır. Başkadınefendi Dairesi'ni Kadınefendiler bölümüne bağlayan sofaya Mavi Salon ve Vâlide Hamamı üzerinden açılan gizli hünkâr musandırı, sultanı kadınlarına doğrudan ulaştıran ilginç bir çözümdür.

Dolmabahçe Harem Dairesi'nin bir bölümünü bahçe yönüne yerleştirilen Kadınefendiler Dairesi oluşturur. İki katlı ve üçerden altı büyük sofa ile düzenlenen dairede altlı üstlü kendi içine kapalı on daire kadınefendi ve ikballere aittir. Gittikçe bezemesi ve döşemesi sadeleşen bu dairelerin beşi bu kadının Veliht Dairesi yönündeki cephesinde, üçü ise ha-

rem bahçesi yönündedir. Bir sofa çevresinde iki yüklüklü oda, dairenin alt katına inen özel bir merdiven, bir helâ ve bir sandık odasından meydana gelen birimler koridorlarla geniş sofalara bağlanır. Alt katlarında da aynı planı tekrarlayan bu dairelerin zemin katları kadınefendi hizmetindeki kalfa ve câriyelere ayrılmıştı. Bu daireleri Başkadınefendi Dairesi'ne bağlayan geniş Kadınefendiler Sofası'nın hâtıralara göre sultan düğünlerinde çeyiz sergilenmesine ayrıldığı bilinir. Dairelerin çift hamam olarak düzenlenmiş hamamları ise bu sofanın bahçe yönünde sıralanır. Kadınefendiler Dairesi'nin saray duvarlarındaki Vâlide Kapısı'na bakan arka çıkışı, Harem-i Hümayun Merasim Dairesi denilen bir bölüme açılır. Harem kapısının varlığı bu dairenin daha zengin döşenmesini gerektirmiştir. Hareme gelen ziyaretçilerin ağırlandığı ilk bölüm olan sofa ve çevresi, hiyerarşik me-

kân sıralamasının ve törensel ziyaretlerin ilk basamağını oluştururdu. Özellikle vâlide sultanın ziyaretçisi, bu sade sofalardan başlayıp gittikçe zenginleşen ve nihayet ihtişamın zirvesine çıkan bir dekor düzeniyle etkiliniyordu.

Dolmabahçe Sarayı, ana kat planını benzer şekilde tekrarlayan bir bodrum katına sahiptir. Mekân dağılımı ve odalarda bulunan ahşap dolaplar bu katın da yoğun biçimde kullanıldığını göstermektedir; hâtıralardan yaşlı câriyelerin burada yaşadığı öğrenilmektedir.

Harem Dairesi'nin diğer bir bölümünü, bağımsız bir bina halinde yapılan Veliht Dairesi teşkil eder. Halen İstanbul Resim ve Heykel Müzesi olarak kullanılan bu yapı da cephe ve plan özellikleriyle Dolmabahçe Sarayı ana binasındaki form birimini sürdürür. Beşiktaş yönünde tâli ve bahçe cephesinde merdivenli bir ana girişle geçilen, bodrum üzerine çıkılmış iki katlı daire, ortasında alt ve üstte birer merasim sofasının bulunduğu üçer sofalı mekân düzenine sahiptir. Planı, iç sofalı ve köşe odalı Türk evi tipini yansıtan ünitelerin yanyana getirilmesiyle kurulan yapıda selâmlık ve harem bölümleri de bulunmaktadır. Dairenin Abdülmecid tarafından sarayla birlikte küçük bir yapı olarak inşa ettirildiği, Sultan Abdülaziz zamanında ise Beşiktaş yönünde genişletildiği anlaşılar. Veliht Dairesi, bağımsız yapısıyla Tanzimat düzeninde şehzadelere verilen serbestliği kanıtlar. Bu yapıda veliht ve şehzadelerin kendi haremleriyle birlikte oturdukları bilinmektedir. Ancak bu dönemde şehzadelerin, âdeta resmî makamları olan bu yapının dışında başka özel ikametgâhları da vardı. Bunların en ünlüsü II. Abdülhamid'in şehzadeliliğinde kullandığı Maslak kasırlarıdır.

Dolmabahçe Sarayı'nda Sultan Abdülaziz'in yatak odası olarak sergilenen Vâlide Sultan yatak odası

Hareme hizmet veren çeşitli kadroların yaşadığı mekânlar kendi avlularına yerleştirilmiştir. Bunlar, bağımsız birer ahşap-kâgır karışımı yapı olarak inşa edilen Kızlar Ağası Dairesi ve yanında daha sonra eklenen Gedikli Cârîyeler Dairesi ile Musâhiban, Agavât ve Bendegân daireleridir; Baltacılar Dairesi de bu yönde cadde üzerindeki yerini almıştır. Bugün çeşitli kamu kuruluşları tarafından kullanılan bu yapılar harem bahçesinde tâli duvar ve geçişlerle birbirine bağlanır. Hizmet yapılarının dağınık düzeni Topkapı Sarayı'ndaki prensiplere uyduğu gibi Tanzimat sonrası sarayında gücü azalan kızlar ağası makamının da dışlandığını gösterir. Bu dairelerin Veliaht Dairesi çevresinde geliştirilmesi, harem erkeklerinin bir arada yaşatılması gerekliliğinden doğmuştur.

Beylerbeyi Sarayı. Sultan Abdülaziz'in 1861-1865 yılları arasında mimar Sarkis Balyan'a yaptırdığı yazlık Beylerbeyi Sarayı, II. Mahmud'un kullandığı ahşap sarayın yerine inşa edilmiştir. Cephelerinde barok prensiplere uygun bir ampirleşmenin sergilendiği bu kâgır sarayın iç mekân süslemesi, Batı ve Türk neo-klasik üslûplarının eklektik görünüşlerini yansıtır. İki katlı yapılan bina, bahçesindeki birimlerle birlikte tam teşekküllü bir saray meydana getirmekle beraber küçük ölçülerıyla bir saltanat makamı olarak planlanmamıştır. Padişahların harem halkı ile birlikte geçici sürelerle kullandıkları saray özellikle yabancı devlet misafirlerini ağırlamıştır.

Bu sarayda da geleneksel Türk evinin iç sofalı simetrik mekân dağılımı uygulanmıştır. Alt ve üst katlarda üçerden altı sofalı olan selâmlık ve harem girişleri yapının yanlarındaki merdiven sofalarına açılır. Bu bölümler haçvari planlarıyla yapının ortasında yer alan zemin kattaki Havuzlu Salon ve ana kattaki Mavi Salon ile de birbirlerine bağlanmıştır. Bütün harem ve selâmlık merasimlerinin yapıldığı, hünkâr sofası niteliğindeki Mavi Salon ile çevresindeki kara tarafına ve denize bakan dört köşe odası sultanın hususi dairesini oluşturur. Bu odalardan ötekilerin padişahın çalışma ve kabul, arkadaşların yatak odaları olarak düzenlendiği anlaşılar. Nitekim bunlardan bahçe yönündeki Harem Hamamı ile de bağlantısı bulunan yatak odasında Fransız İmparatoriçesi Eugenie'nin kaldığı bilinmektedir. Bir merdivenle alt kattaki Havuzlu Salon'a ve Harem bölümlerine bağlanan Mavi Salon'a Boğaziçi yönünden de yine

harem mekânı olan bir yapı bloku bitişir. Üst katta Sedefli Salon adıyla bilinen Harem Sofası'na kara ve deniz yönünden ikişer oda açılır. Bunlardan deniz yönündeki oda bir koridorla da Mavi Salon'a bağlanır ki bu odanın tercih edilen kullanıma göre Vâlide Sultan Odası olduğu düşünülür. Küçük bir hamam odası da bulunan bu mekânın yanı sıra bahçe yönünde köşede kalan iki odanın tâli bir merdivenle alt kata bağlanması ve söz konusu Harem Hamamı ile ilişkisi, bu özel dairenin sultanın dairesi içinde kalan bir Kadınefendi Dairesi olabileceğini gösterir. Bu planı aynen tekrarlayan alt katta da deniz yönündeki büyük odaların yemek ve kabul odası olduğu, kara yönündeki hamamlı özel daireyi ise II. Abdülhamid'in Selânik dönüşü seçip kullandığı ve burada öldüğü bilinmektedir.

Çırağan Sarayı. XVIII. yüzyıldan itibaren çeşitli yenilemelerle gelen ahşap Çırağan Sarayı, bir ara III. Selim'in kız kardeşi Beyhan Sultan'a tahsis edildikten sonra 1836'da II. Mahmud tarafından yıktırılıp Boğaziçi yönünde ve ortada Selâmlık ile Hünkâr Dairesi'ni, İstanbul yönünde de Harem Dairesi'ni içeren neoklasik üslûpta üç bölümlü ahşap bir saray olarak yeniden yaptırıldı. II. Mahmud'dan çok, oğlu Sultan Abdülmecid'in Dolmabahçe Sarayı'na yerleştiği 1856 yılına kadar haremiyle birlikte on yedi yıl kaldığı bu sarayın iç kullanımı hakkında tek kaynak, çocukluğu burada padişah kızlarıyla birlikte geçen ünlü bestekâr Leylâ Hanım'ın (Saz) hatıralarıdır. Bu hatıralara göre, geleneksel İstanbul mimarisine yabancı bir dış görünüşte olmasına rağmen sarayın özellikle harem düzeni Osmanlı geleneğini sürdürüyordu. Merkezî harem sofasının hünkâr sofası esprisinde kullanılması, köşe odalarının yanı sıra sofanın kalfa odalarını da içeren taksimatı ve bazı törenlerde kadınların bu kafesi odalardan selâmlık törenlerini seyretmeleri, alt katın ve ara katın usta, kalfa ve cârîyelere ayrılması, sarayın geleneksel harem düzenine göre planlandığını gösterir. XVII-XVIII. yüzyıl İstanbul ev mimarisinde yaygınlaşan köşe odalı ve merkezî sofalı ev tipi Çırağan Sarayı'ndan sonra Dolmabahçe ve Beylerbeyi saraylarında da kullanılmış, bu kapalı saraylar selâmlık, mâbeyn ve harem sofaları çevresinde düzenlenen üçlü mekân sıralamasının örnekleri olmuştur. Hatıralardan sarayın döşemesinde de sandalye, karyola, masa ve dolap gibi Batı mobilya tarzının pek benimsenmediği anlaşılmaktadır.

Yapımı 1871 yılında tamamlanan kâgır Çırağan Sarayı'nı Nikoğos Balyan tasarlamış ve Sarkis Balyan inşa etmiştir. Abdülaziz'in bu büyük mermer sarayı çok zengin bir mimari ve dekorasyon anlayışıyla ele alınmış, fakat resmî saltanat makamı olarak çok az kullanılmıştır. Çırağan Sarayı, Beşiktaş-Ortaköy arasında 1300 metrelik bir rıhtım üzerinde, Hünkâr Dairesi olarak kullanılan ana bina ile bunun yanlarındaki Fer'iye sarayları denilen yapılardan meydana geliyordu; Fer'iye saraylarının Beşiktaş tarafındaki Harem Dairesi, Ortaköy tarafındaki ise Şehzade Dairesi idi.

Selâmlık, Hünkâr ve Harem sofaları ile paylaşımı yapılan iç mekân düzeni cepheye üç yapı çıkmasıyla yansıtılmıştır. Bodrum üzerinde iki ana kattan oluşan sarayın Boğaziçi yönünde Selâmlık, İstanbul yönünde ise Harem bölümleri vardır. Büyük Daire Hünkâr Dairesi olarak düşünüldüğünden her ne kadar geniş sofaların ayırdığı mekân sayısı az ise de hamamlı bir hususi dairenin bulunması ve sarayın saltanat kapısının yanı sıra vâlide kapısıyla da dışarı açılması bu yapının sultan, vâlide sultan ve başkadinın birlikte oturması amacıyla planlandığını gösterir. Bağımsız harem yapısının ise Abdülaziz gibi bir sultanın bütün hareminin yaşadığı bir yapı olması imkânsızdır.

Kara ve deniz yönündeki odaların boydan boya haçvari sofalarla ilişkilendirildiği mekân düzeni geleneksel tarzı sürdürür. Selâmlık ile harem arasında bir mâbeyn salonu gibi görünen merdivenli Hünkâr Sofası Beylerbeyi Sarayı'ndaki düzeni tekrarlamaktadır. Hünkâr Sofası ile Harem Sofası arasındaki özel dairelerin bahçeye bakanı çok odalı ve hamamlı düzeniyle hareme ait Padişah Dairesi, deniz yönündeki balkonlu daire ise Vâlide Sultan Dairesi olmalıdır. Harem Sofası'nın iki köşesinde de birer oda ile sınırlanmış üçlü bir mekân kanadı vardır.

Yıldız Sarayı. Osmanlı padişahlarının resmî saltanat makamı olarak kullandıkları son yapılar topluluğu Yıldız Sarayı'dır. Yıldız Sarayı, önceleri padişahlara ait bir has bahçe kompleksi iken II. Abdülhamid'in tercihiyle uzun saltanatının resmî ikametgâhı haline gelmiştir. Sarkis ve Agop Balyan'ın yanı sıra Alexandre Vallaury ve Raimondo d'Aronco gibi ünlü mimarların ampirden itibaren her tür seçmeci üslûba yer vererek oluşturdukları üslûp karması, yapıların yerleştirilmesinde geleneksel Türk saraylarının bahçe

içinde bağımsız yükselen köşkler halindeki serbest planına dönülerek sürdürülmüştür. Sultanın mutlak yönetimi Yıldız Sarayı'nı âdetâ bir harem sarayı haline getirmiştir. Paralel diziler düzeniyle sıralanan yapılar Selâmlık, Harem ve Merasim (Şâle) avluları çevresinde inşa edilmiştir. Selâmlık birimleri ise Yıldız bahçesi yönünde birkaç bölüm halinde bulunan harem yapılarını gizler.

Harem Dairesi, etrafında yer alan Küçük Mâbeyn ve Çit kasırları gibi mâbeyn işlevli yapılar arasındaki bir kapı ile Selâmlık Avlusu'na bağlanır ve kendi alanının dışına Agavât, Şehzadegân ve Şehzade Mektebi gibi haremın erkek halkının yaşadığı dairelerle çıkar. Girişin gerisindeki Hususi Daire ve ona bağlanan Saray Tiyatrosu ile ardarda sıralanan Gedikli Cârîyeler ve Kalfalar daireleri ayrı yapılar olmakla birlikte bitişik nizamlarıyla haremın padişah dairesini oluşturlar. Hususi Daire, harem bahçesine doğru dik açı yapan bir kanatla Musâhibler Dairesi'ne ve serbestçe yükselen Kızlar Ağası Dairesi'ne bağlanır. Hususi Daire'nin en gerisindeki Ustalar Dairesi ile daha sonra iki ayrı dönemde yapılan Merasim Dairesi'ne de (Şâle Köşkü) bağlanması, Topkapı Sarayı Haremi'ndeki Altınyol gibi padişahın haremın en önemli yapılarına ulaşmak endişesi taşıdığını gösterir. Hususi Daire'nin bir kanadını da karşı yönde, Arap harfleriyle "Hamîd" (حمید) şeklinde düzenlenmiş Havuzlu Harem bahçesini sınırlayan yapı sırası oluşturur. Burada Kaskad Köşkü, Küçük Mâbeyn, Hünkâr Hamamı, marangozhane gibi padişahın tercihlerini ilgilendiren yapılar vardır. Bu yapılar büyük havuz çevresindeki Kebap Köşkü, Ada Köşkü ve çeşitli seralarla harem kompleksinin ucunda, selâmlık köşklarının bulunduğu alt bahçeye (Yıldız Parkı) bakan Cihannümâ Köşkü'ne kadar uzanır. Haremın kadınları ilgilendiren daireleri ise Şâle Köşkü ile Havuzlu harem bahçesi arasında kalan bölüme dört ayrı yapı halinde yanyana inşa edilmiş olan kadınefendiler, cârîyeler ve haznedar kalfalara ait dairelerdir. Özel kadınefendi dairelerini içeren seçkin bir yapı da diğerleriyle Hususi Daire arasında kalan ve günümüze ulaşmayan Yeni Daire'dir.

Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ziyareti için ayrı bir özenle ahşap bir saray olarak planlanan iki katlı Şâle Köşkü, 1889'da yapılan ilk bölümüyle 1898 yılında yapılan Merasim Köşkü'nden oluşur. Harem Dairesi'nin bir bölümünü teşkil

eden köşkün gerek selâmlık kısmı ve salonunda, gerekse harem sofa ve odalarında zengin bir rokoko ve ampir dekorasyon kullanılmıştır. Hususi Daire ile olan bağlantılarının da gösterdiği gibi Şâle Köşkü haremın en önemli ve en zengin yapısidir.

Ev Mimarisinde Harem. Halk tabakalarının evlerinde de İslâmî geleneklere uygun bir Harem ayırımının hayatı her düzeyde etkilediği görülür. Aile reisi ve diğer erkeklerin günlük hayatının ev dışında geçmesine karşılık kadınlarla çocuklar ve hizmetkârlar evde yaşamışlardır. Bu durum, Türk ve İslâm toplumlarında evin âdetâ kadına ve harem nizamına göre şekillenmesi sonucunu doğurmuş, şehir içindeki konumu, planlanması, mekânların düzeni ve donatılması, odaların baktığı yön daima harem halkının ihtiyaçlarına göre tanzim edilmiştir.

Türk evi, dıştan düz duvarlarla soyutlanırken tamamen özel hayatın başladığı bahçeye açılmaktadır. Sıcak iklim bölgelerinde geleneksel Türk evinin karakteristik bir tipi olarak gelişen dış sofalı evler, "sergâh" veya "hayat" adı verilen bu dış sofa sayesinde bahçe ile iç içe kurulmuştur. Bu planlama içinde ana kattaki odalar, çıkmaların imkân verdiği bol pencereli cephelerle dış dünyaya da açılmaktadır.

Sert iklimli kesimlerde ve özellikle arsa sorununun yaşandığı büyük şehirlerde ziraî hayatın da sınırlı olmasından dolayı iç ve orta sofalı ev tipi gelişmiştir. Sofaların cephe bütünü içinde ve pencereli duvarlar gerisinde veya tamamen oda çemberiyle kuşatılacak şekilde yerleştirildiği bu tip, daha merkezî bir planlama vermesi sebebiyle konak ve saraylarda da rağbet bulmuştur. Halkın evindeki harem-selâmlık ayırımı yöneticilerin konak ve saraylarında olduğu kadar bariz değildir. Hiyerarşik düzenle toplumun üst tabakalarına gidildikçe harem ve selâmlık işlevlerinin birbirinden ayrıldığı görülür.

Osmanlı şehrinde de Türk evinin kesin bir harem-selâmlık ayırımı içermesi tabiidir. Evin reisi ve diğer erkeklerinin Batı ülkelerinde olduğu gibi işlerini gördükleri büyük iş hanları Osmanlı şehir geleceğinde XIX. yüzyıldan önce yoktur; bunun tek istisnasını kapalı çarşılar oluşturur. Bu durumda erkeklerin mesleklerini evlerinin selâmlık bölümlerinde veya onun altındaki dükkânlarında gerçekleştirdikleri görülür. Nitekim günümüze ka-

lan Anadolu ve Rumeli şehir evlerinde selâmlık ve harem bölümlerinin aynı çatı altında olduğu durumlarda dahi evin diklemesine iki bölüme ayrıldığı, bu bölümlerden selâmlık kısmının sokağa ve dış dünyaya yöneldiği, ayrı bir girişi bulunan haremın ise evin iç dünyasına açılan bahçe ile irtibatlandırıldığı anlaşılır. Ekonomik ve sosyal gücün arttığı zengin evlerinde bu ayırım, selâmlık ve harem adı altında iki ayrı yapının geniş bir bahçeye yerleştirilmesiyle daha da belirginleşmiştir.

İç mekân düzenlemesinde de harem ve selâmlık ayırımının birkaç tipte takip edilmesi mümkündür. En ilkel biçimiyle tek birimden oluşan evde bile cinsiyet ayırımı perde gibi bir engelle sağlanmıştır. Dış sofalı evde de mekânın genel kullanıcısı harem halkı olmakla birlikte en azından sofanın iki ucuna birer selâmlık ve harem başodasının yerleştirilmesiyle ayırım sağlanmıştır. İç veya orta sofalı (kapalı) ev tipinde selâmlık ve harem, duvarla ayrılan mekân gruplamalarıyla veya kat tahsisıyla temin edilmiştir. Buna rağmen teşrifatsız yaşayan halkın evinde aile fertleri arasında belirgin bir mahremiyet bulunmamaktadır. Mahremiyet yalnız evi oluşturan birimde, yani oda kavramında tartışılmaz bir kutsiyet kazanmıştır. Ahlâk gereklerinden ve mekânın çok işlevli olmasından kaynaklanan bu mahremiyet odaların giriş bölümlerinin ana mekândan ayrılmasına, yatak ve kullanım eşyalarının odadaki yükklüklere konulmasına ve gusûlhanelerin teşekkülüne yol açmıştır. Türk odasının ve evinin sıcak ortamını yaratan ruh harem kavramında gizli olan bu mahremiyettir.

Evde ve Sarayda Harem. Türk eviyle Osmanlı sarayları arasındaki ilişki, harem düzeyinde de toplumun ortak bir kültürü benimsediğini gösterir. Osmanlı sarayının mesafeli olmaya başladığı Fâtih Sultan Mehmed döneminde dahi Topkapı Sarayı'nda yapılar geleneksel prensiplere sadık kalmış, ancak tasarımlarında saray ölçüleri gözetilmiştir. Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nin XV ve XVI. yüzyıllardaki gelişiminde mekânların dış sofalı tipte planlandığı ve cephelerin revaklarla taşlıklara açıldığı görülür.

XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı mimarlığının ulaştığı sentez, saray kurumlaşmasının buna paralel olarak gösterdiği çok yönlülük geleneksel Türk evi şemasının dışına çıkmayı gerektirmiş, eklemeli ve çok yapılı harem dairesi küçük bir şe-

hir karakteri kazanmıştır. Buna rağmen tek tek mekânların planlamasıyla iç donanımlarında geleneksel yaşantı kalıplarının dışına çıkmamıştır. Meselâ Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde padişahların has odalarını da içeren bir selâmlık bölümü yapılmıştır. Bu bölümde Başhaseki ve Şehzadegân daireleri Ocaklı Sofa ile birbirlerine bağlanarak haremın bir kısmı padişahın kendi ailesinin yaşadığı yer haline getirilmiştir. Harem teşkilâtının yöneticisi olan vâlide sultan ise harem alanının en değerli orta bölümünü almıştır. Haremde padişahın vekili durumundaki hazinedar ustalardan kalfa ve câriyelere kadar bütün hizmetliler, cephe arkasında taşlık yapılarına veya kompleksin ucundaki kendi taşlıklarına çekilmişler, özellikle câriyeler aile ile temasa geçemedikleri sürece alt kattaki koşullarda yaşatılmışlardır.

XV. yüzyıldan itibaren saray ve üst düzey devlet örgütlenmesinin saraya bağlı kapıkulu kadrosuna bırakılması, aynı zamanda bir eğitim ve kadro kurumu olan Osmanlı sarayının mimari şekillenmesini etkiledi. Erkek kulların Enderun, kadın kulların harem ve hânedanı oluşturduğu saray, padişah riyâsetinde kolektif olarak devleti yönetiyordu. Saray ve üst yönetimi hânedan ve harem düzeniyle de bağlayan bu katılımcı anlayışın örneği olan Topkapı Sarayı'nda ihtişam ve merasime yönelik bir mimari ve anıtsallıktan çok işleve ve standartlaşmaya uygun bir yapılaşma görülür. Harem ve selâmlıkta padişah ve iktidara ait mekânlar, Batı'daki gibi boyutlarıyla değil iç dekorasyonu ve hiyerarşik yerleşimleriyle belirtilir. Padişahın teklifi dışında saray sisteme kadrosu, icraatı ve mimarisıyla bir bütün olarak katılır. Topkapı Sarayı dış dünyaya

karşı savunmalı, mahrem ve ihtişamlı, iç düzeninde eşit ve katılımcı bir devlet kavramını yansıtır. Bu tanımlama, Osmanlı düzeninde sultan bile olsa kişilerin değil mutlak ve merkezî devletin önemini gösterir. Hânedanı oluşturan harem, bu devlet yapısına süreklî kadro verdiği için kutsiyet kazanmıştır.

Saray mimarisinde çift sıra pencereli odalar taşlıklara tek tek açılmakta, yere hasır üzerine halı serilmekte ve kenarları bir sedir çevrelemektedir. Yemek, oturma, yatak odası işlevleri saray ve evde tek bir odada karşılanmakta ve ihtiyaçların giderileceği her türlü donanım insan boyutu içinde kalmaktadır. Ancak kitâbe, çini, kubbe gibi elemanlar saltanat sembollerini taşıdığı için duyurmakta, odalara bir sekilikle değil revaklı methallerle ulaşılmaktadır. İç mekân yaşayışına yönelik bu mimari anlayışın cepheye yansımaları yine geniş saçak ve çıkmalarla hareketlenmekte, ancak oranlamada ve cephe donanımında Osmanlı kamu mimarisi özelliklerinden faydalanılmaktadır. Bu tür bir protokoler mimariyi, geleneksel Türk evinin ahşap malzemeye dayalı küçük ölçülerıyla açıklamanın imkânı yoktur.

Saltanat makamı olarak kullanılmayan, geçici yerleşim amacıyla yapılan hadîka ve sahil saraylarda Osmanlı hânedanı ahşap malzemeyi tercih ederek daha serbest ve geleneksel bir hayat sürdürmüştür. Bu yapılar Boğaziçi mimarisinin örnek yapıları olmuşlardır. Osmanlı sarayı gayri resmî saraylarda yaşadığında kamu mimarisini bırakmakta, resmî kimliğinden sıyrılarak fânî insan kişiliğine girmektedir.

Dolmabahçe Sarayı'nın, iç sofalı-köşe odalı merkezî birimlerin yan yana sıralan-

masından oluşan mekân düzeni cepheye geleneksel çıkmalarla yansıtılmıştır. Bu çıkmaların oluşturduğu tezat, bu yapıya hiçbir Avrupa sarayında görülmeyen kendine has bir hava verir. Bu planın Dolmabahçe ve diğer çağdaş saraylar için seçilmesi bilinçlidir. Sofa, teşrifat için ihtişam ve vakit kazandırırken kabul eden ve edilen kişiler manzaraya bakan bir köşe odasında şahsî görüşme yapabilmekte veya bu odalarda hususi hayatlarını yaşayabilmektedirler. Tek çatı altında birleşen saray bütününde Zülvecheyn Salonu ile vurgulanan ve Hünkâr Hamamı gibi şahsî mekânları da içeren Hususi Daire geleneksel evde başodaya, Topkapı Sarayı'nda ise Has Oda'ya karşılıktır. Haremın Hususi Daire'ye uzun ve gizlenmiş bir koridorla bağlanması da Topkapı Sarayı düzenini çağırıştırır. Bu dairededeki sultan odaları ve Hünkâr Sofası (Mavi Salon), ailenin bir araya geldiği ve törenlerin düzenlendiği geleneksel sofadır. Önceki dönemlerde açık taşlıklarla sağlanan mahremiyet bu sarayda Avrupaî salonlarla temin edilmiştir. Odalarda mobilyaların oluşturduğu yeni atmosfer, âdeta eşyanın kullanılmaktan çok bir saltanat gösterisi sergilemek için konulduğunu düşündürmektedir. Bu kadar geometrik ve simetrik bir ortamda yaşamının bütün hiyerarşisine rağmen Osmanlı hânedanına ne ölçüde uyduğu tartışılabilir. Bu yabancı öğelerin dışında odalara kapı arası olmaksızın girilemeyişi ve kadınefendi dairelerinin kesin bir sınırlandırma içinde çift katlı olarak sıralanması Türk evini çağırştıran unsurlardır. Cephenin Hünkâr, Vâlide Sultan ve Başkadınefendi daireleriyle harem üst kadrosunu yansıttak şekilde paylaşılması da geleneğe uygundur. Hânedan hizmetindeki usta, kalfa ve câriyelerin alt kata, diğer kadınefendi ve ikballerin harem bahçesi yönündeki kanada yerleştirilmeleri, mimarların hânedanın yaşam tarzından haberdar edildiklerini gösterir. Geleneklerle yeniliğin iç içe geçtiği bu mimari seçimler Beylerbeyi, Çırağan ve Yıldız saraylarında da ayrıntılı olarak takip edilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MAD, nr. 17884, s. 53-54, 69, 71; nr. 148, s. 68; nr. 5633, s. 65; nr. 436, s. 32; nr. 6019, s. 78; nr. 4435, s. 56; nr. 908; nr. 3903, s. 72; BA, KK, nr. 7097, s. 22, 24, 58; nr. 7102, s. 435; nr. 1771, s. 108; BA, MD, nr. 7, s. 758, 759, 878; TSMA, nr. D 34, vr. 52^a; nr. 447, vr. 74^a; İbn Bîbî, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi* (trc. M. Nuri Gençosman), Ankara 1941; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i İrâkeyn*, vr. 8^a (İstanbul minyatürü); Z. Luigi Bassano, *Il Customi et i modi particu-*

Topkapı
Sarayı
Gözdeler
Dairesi'nin
dış görünüşü

lari della vita de' Turchi, Roma 1545 → (ed. Fr. Babinger), Munich 1963, vr. 17^a, 24^a; G. A. Menavino, *I Cinque Libri della Legge, Religione, et Vita de Turchi et della Corte, d'alcune Guerre del Gran Turco*, Vinegia 1548, s. 536; N. De Nicolay, *Les navigations, pègrinations et voyages faits en la Turquie avec soixante figures naturel*, Lyon 1567, s. 65-66; Selânikî, *Tarih* (ipşirli), I, 173-193, 205-209, 410; Seyyid Lokman, *Hünernâme*, TSMK, Hazine, nr. 1523, 1524; D. Hierosolimitano – A. Chierici, *Vera Relazione della Gran Citta di Constantinopoli et in Particolare del Serraglio del Gran Turco*, Bracciano 1621; D. Hierosolimitano, *Relatione della Gran Citta di Constantinopoli*, British Museum, Harleian, nr. 3408, vr. 83-141; A. Bobovi, *Serai Enderun* (20 Mayıs 1665, Pera), British Museum, Harleian, nr. 3409; a.mlf., *Mémoires sur les Turcs* (10 Kasım 1666), Count Paul Riant Collection, Harvard University, Houghton Library, French, nr. 103, s. 240-242; J. B. Tavernier, *Nouvelle relation de l'intérieur du sérail du grand seigneur*, Paris 1675; a.mlf., *Topkapı Sarayında Yaşam* (trc. Perran Üstündağ), İstanbul 1984; G. J. Grelot, *Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris 1680; Sieur de la Croix, *Mémoires*, Paris 1684; *Le sérail des empereurs turcs ou othomans*, Paris Bibliothèque Nationale, nr. Fr. 6123, s. 316, 356-362; A. de la Motraye, *Travels through Europe, Asia and into Part of Africa*, London 1723; E. Chishull, *Travels in Turkey and Back to England: 1689-1702*, London 1747; J. C. Flachet, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie de l'Afrique, et même des Indes orientales: 1740-1758*, Lyon 1766, II, 64, 195-202; d'Ohsson, *Tableau général*, VII, 3; A. I. Mellings, *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore*, Paris 1807-24, 10-11, 28-29 nolu gravürler; O. Bon, *Il Serraglio del Gransignore Descritto a Constantinopoli nel 1608* (ed. G. Berchet), Venice 1865; Angiolello Giovanni Maria di Gio, *Maria Angiolello e di un suo* (ed. A. Caparozzo), Vicenza 1881; a.mlf., *Historia turchesca: 1300-1514* (ed. I. Ursu), Bucarest 1909; *The Diary of Master Thomas Dalm 1559-1600* (J. T. Bent, *Early Voyages and Travels in the Levant* içinde), London 1893, s. 61-63; E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Sultan Süleiman dem grossen: Aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs*, München 1902; A. H. Lybbyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Süleyman the Magnificent*, Cambridge 1913; Hans Dernschwam's *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien: 1553-55* (ed. Fr. Babinger), München 1923, s. 36, 136, 138; a.e., *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (trc. Yaşar Önen), Ankara 1988; Halil Edhem [Eldem], *Topkapı Sarayı*, İstanbul 1931; Tahsin Öz, *Guide to the Museum of Topkapı Sarayı*, İstanbul 1936; a.mlf., "Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları", *Güzel Sanatlar*, sy. 6, İstanbul 1949, s. 6-74; N. M. Penzer, *The Harem*, London 1936; Sedat Çetintaş, *Saray ve Kervansaraylar Arasında İbrahim Paşa Sarayı*, İstanbul 1939; Konyalı, *İstanbul Sarayları*, tür.yer.; a.mlf., *Üsküdar Tarihi*, tür.yer.; Şadiye Osmanoğlu, *Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri*, İstanbul 1951; E. Ç. Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Yüzyılda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1952; Haluk Şahsuvaroğlu, *Tarihî Odalar*, İstanbul 1954; a.mlf., "İstanbul Sarayları", *Asırları Boyunca*

İstanbul Sarayları, İstanbul 1954, s. 225-248; a.mlf., *Boğaziçine Dair*, İstanbul 1986; M. Çağatay Uluçay, *Harem'den Mektuplar I*, İstanbul 1956; a.mlf., *Harem II*, Ankara 1971; a.mlf., *Padişahların Kadınları*, tür.yer.; I. Promontorio, *Die Aufzeichnungen des Genuessen Iacopo de Promontorio de Campis über den Osmanenstaat um 1475* (ed. Fr. Babinger), München 1957, s. 34, 37-39; Osman Rifat, *Edirne Sarayı*, Ankara 1957; Reşat Ekrem Koçu, *Topkapı Sarayı*, İstanbul 1960; Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, İstanbul 1960; F. Ezgü, *Yıldız Sarayı Tarihçesi*, İstanbul 1962; Selma Emiler, "Topkapı Sarayı Restorasyon ve Çalışmaları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I*, İstanbul 1963, s. 211-312; A. Bombaci, "Gazne'deki Kazılara Giriş" (trc. Doğan Türker), a.e., s. 537-560; B. de Zara, *Luigi, Costumi et i Modi Particolari della vita de Turchie* (ed. Fr. Babinger), München 1963; Safiye Ünüvar, *Saray Hatıralarım*, İstanbul 1964; J. Haslip, *Bilinmeyen Terafları ile Abdülhamid* (trc. N. Kuruoğlu), İstanbul 1964; S. Lloyd – D. S. Rice, *Alanya*, Ankara 1964; Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1965; F. Sarre, *Konya Köşkü* (trc. Şehabeddin Uzluk), Ankara 1967; Sedat Hakkı Eldem, *Türk Evi Planı Tipleri*, İstanbul 1968; a.mlf., *Köşkler ve Kasırlar*, İstanbul 1969; a.mlf., *Sa'dabad*, İstanbul 1977; a.mlf., *Boğaziçi Anıları*, İstanbul 1979; a.mlf., *İstanbul Anıları*, İstanbul 1979; a.mlf. – Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma*, İstanbul 1982; B. Miller, *Beyond the Sublime Porte, the Grand Seraglio of Istanbul*, New York 1970; F. Davis, *The Palace of Topkapı in Istanbul*, New York 1970; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Baltimore 1971, s. 191-195, 321-330, 403-407, 421-424, 429-450; Şerare Yetkin, "Alara Kalesindeki Hamamlı Kasır ve XIII. Yüzyıl Anadolu Mimarisindeki Yeri", *Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 119-126; a.mlf., "Sultan I. Alaeddin Keykubad'ın Alara Kalesi Kasrının Hamamındaki Freskler", *STY*, III (1970) s. 60-88; Nurban Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı*, İstanbul 1972; Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul 1972; Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, İstanbul 1974; Münevver Ayaşlı, *Der-i Saadet*, İstanbul 1975; E. Alpay – M. Schneider, *Le Harem Impérial de Topkapı*, Paris 1977; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 215-246; Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara 1977; Aydın Tanageri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı Teşkilatı*, Ankara 1978; Cengiz Köseoğlu, *Harem*, İstanbul 1979; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981; Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerin Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat: 1582-1599*, Ankara 1983; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 42, 47-53, 187-192, 292-297; a.mlf., *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 512-526; Kemal Çiğ, "Fatih Topkapı Sarayını Niçin Yaptırdı?", *Kemal Çiğ'a Armağan*, İstanbul 1984, s. 17-35; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, tür.yer.; *TTK Bildiriler* (1985), tür.yer.; Mualla Anhegger Eyüboğlu, *Topkapı Sarayı'nda Padişah Evi: Harem*, İstanbul 1986; Dolmabahçe Sarayı, İstanbul 1987; B. Bilgin, *Geçmişte Yıldız Sarayı*, İstanbul 1988; Önder Küçükerman, *Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi*, İstanbul

1988; Feryal İrez, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası*, Ankara 1989; Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, İstanbul 1989; Metin Sözen, *Devletin Evi Saray*, İstanbul 1990; Deniz Esemenli, *The Harem, Topkapı The Palace of Felicity*, Milan 1990, s. 107-228; Gülsu Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, New York 1991, s. 159-183; Çelik Gülersoy, *Çerağın Sarayları*, İstanbul 1992; L. P. Peirce, *Harem-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğunda Hükümdarlık ve Kadınlar* (trc. A. Berktaş), İstanbul 1996; Abdurrahman Şeref, "Topkapı Sarayı-ı Hümayûnu", *TOEM*, I-II/5-12 (1326-27), s. 265, 329, 393, 457, 521, 585, 649, 713; A. Mez, "Ortaçaman Türk-İslâm Dünyasında Saray" (trc. Cemal Köprülü), *Ülkü*, VI/35-36, Ankara 1936; Süheyl Ünver, "Üsküdar Kavak Sarayı", *Yücel*, V/39, İstanbul 1937, s. 175-178; M. Zeki Oral, "Kubâd-Âbâd Nasıl Bulundu?", *AÜİFD*, sy. 2-3 (1953), s. 171-179; a.mlf., "Kayseri'de Kubadiye Sarayları", *TTK Belleten*, XVII/68 (1953), s. 501-517; Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *VD*, IV (1958), s. 149-182; Mahmut Akok, "Ağrı, Doğubeyazıt'ta İshak Paşa Sarayı Rölöve ve Mimarisi", *TAD*, X/2 (1960), s. 30-48; a.mlf., "Konya, Alaeddin Köşkü, Selçuk Saray ve Köşkeri", *TED*, sy. 11 (1968), s. 47-73; K. Otto Dorn – Mehmet Önder, "Kubâd-Âbâd Kazıları 1965 Yılı Ön Raporu", *TAD*, V/8-9 (1967), s. 14; M. Oluş Ank, "Kubadâbâd Sarayı", *Önasya*, VI/38, Ankara 1968, s. 8-9; VI/39 (1968), s. 15-16; VI/40 (1968), s. 8-9; Hayrullah Örs, "Harmin Muamması", *Türkiyemiz*, I/2, İstanbul 1970, s. 2-12; M. Zeki Sönmez, "Ağrı Dağı, Doğubeyazıt, İshak Paşa Sarayı", *İlgi*, sy. 17, İstanbul 1973, s. 20-26; Ö. Lütfi Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri", *TTK Belgeler*, IX/13 (1979), tür.yer.; "Topkapı Sarayı Müzesi", *Sanat*, sy. 7, Ankara 1982; C. G. Fisher – A. Fisher, "Topkapı Sarayı in the Mid-seventeenth Century, Bobovi's Description", *Ar.Ott.*, X (1987), s. 5-81; Ülkü Altındağ – Nimet Bayraktar, "Topkapı Sarayı Müzesi Tahrir Komisyonu Çalışmaları I", *Topkapı Sarayı Müzesi: Yıllık*, sy. 2, İstanbul 1987, s. 7-68; sy. 3 (1988), s. 23-62; Semra Ögel, "Genelksel Türk Evine Bir Kaynak Olarak Topkapı Sarayı", a.e., sy. 3 (1988), s. 126-147; Gülsün Tanyeli, "Topkapı Sarayı Harem'inin Halic Cephesindeki Yapılaşmasının Evrimi", a.e., sy. 3 (1988), s. 148-180; Uğur Tanyeli, "Anadolu Türk Saray Mimarlığının Evrimi Üzerine Gözlemler", a.e., sy. 3 (1988), s. 181-210; Semavi Eyice, "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı, Büyük Saray", *STAD*, sy. 3 (1988), s. 3-36; a.mlf., "III. Selim'in Tekniğe Feda Ettiği Eser Aynalı Kavak Sarayı", *Sanat Dünyamız*, sy. 37, İstanbul 1988, s. 24-31; a.mlf., "İstanbul: Tarihi Eserler, Saraylar", *İA*, V/2, s. 1214/48-1214/55; a.mlf., "İshak Paşa Sarayı", *TA*, XX, 234-235; Ed., "Harim", *EP* (İng.), III, 209.

DENİZ ESEMENLİ

HAREM-i ŞERİF

(bk. MESCİD-i HARÂM;
MESCİD-i NEBEVÎ).